

บทที่ 3

สภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและตราดภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436–2449)

การศึกษาเรื่องสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส นั้น ผู้เขียนมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาว่าการยึดครองเมืองจันทบุรีและเมืองตราดของฝรั่งเศสนั้นมีผลต่อสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดอย่างไร ทั้งนี้จากการเข้ามาตั้งกองทหารและยึดครองเมืองจันทบุรีจะพบว่าแม้จะเป็นการตั้งกองกำลังรักษาการเพียงบางจุด และไม่ได้ทำการปกครองโดยตรง แต่การมายึดครองเมืองจันทบุรีก็สร้างผลประโยชน์ให้แก่ฝรั่งเศสมากมาย ทั้งการเป็นหลักประกันความปลอดภัยให้แก่ไซ่ง่อนของฝรั่งเศส การนำสินค้าจากไซ่ง่อนเข้ามาขายโดยเรือกลไฟของฝรั่งเศส หรือปัญหาที่เกิดขึ้นภายในสังคมจันทบุรีอันมีผลสืบเนื่องมาจากการเข้ามาของฝรั่งเศส เช่น การเกิดโรงบ่อนเบี้ยเพิ่มขึ้น การเกิดโรงหญิงนครสวรรค์ ตลอดจนการสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้า หาช่องทางในการหลบเลี่ยงภาษี ทำให้การควบคุมกำลังคนของรัฐบาลไทยเป็นไปด้วยความยากลำบาก อย่างไรก็ตามจากการศึกษาสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีนั้นพบว่าความขัดแย้งหรือปัญหาที่เกิดขึ้นในเมืองจันทบุรีช่วงสมัยที่อยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส เป็นปัญหาในระดับรัฐมากกว่าจะเป็นความขัดแย้งภายในสังคมหรือระหว่างคนท้องถิ่นกับทหารฝรั่งเศส กล่าวคือ ปัญหาเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสที่มีต่อคนในท้องถิ่นนั้นมักจะเป็นปัญหาที่สร้างความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เช่น การร้องเรียนจากเจ้าภาษีนายอากรให้ทางการกดดันจับกุม ผู้ที่ลักลอบจำหน่ายสินค้าหนีภาษี ซึ่งทำให้เจ้าภาษีนายอากรสูญเสียรายได้บางส่วนไป ประเด็นสำคัญของปัญหาที่เกิดขึ้นจากการยึดครองของฝรั่งเศสอยู่ที่เรื่องคนในบังคับของฝรั่งเศสซึ่งส่วนมากเป็นชาวจีน เรียกว่า “สัปเยก” หรือ “ในร่มธง” ที่ได้รับสิทธิพิเศษ (Extraterritorial privileges)¹ โดยเฉพาะการคุ้มครองทางการศาล เมื่อทำผิดก็ขึ้นศาลต่างประเทศ ซึ่งถือเป็นการเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและเป็นประเด็นสำคัญที่รัฐให้พยายามหาทางแก้ไขข้อสนธิสัญญาเรื่องคนในบังคับ ทั้งนี้การสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของต่างชาติเป็นการทำให้รัฐสูญเสียกำลังคน สูญเสียรายได้จากการเก็บเงินค่าราชการ จากปัญหา

¹พลกุล อังกินันท์, “บทบาทของชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, 2514), หน้า 87.

การสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสที่เมืองจันทบุรีนั้นถือเป็นบทเรียนสำคัญ และส่งผลต่อการจัดการของรัฐเมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองตราดในระยะเวลาต่อมา

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรีและเข้ายึดครองเมืองตราด ฝรั่งเศสได้ทำการปกครองเมืองตราดโดยผ่านเจ้าเมืองเขมรเสมือนว่าเมืองตราดเป็นเมืองขึ้นของเขมร โดยมีเรลิตังส์ของฝรั่งเศสควบคุมดูแลการจัดเก็บผลประโยชน์อีกชั้นหนึ่ง การเข้ายึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศสนั้นแม้จะมีระยะเวลาที่สั้นกว่าการยึดครองเมืองจันทบุรีมากแต่ส่งผลกระทบต่อสภาพในกรณีของเมืองตราดนั้นถือว่าการเข้ามาของฝรั่งเศสเป็นปัจจัยสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมของเมืองตราดขณะนั้น และเป็นปัจจัยในการกำหนดนโยบายของรัฐไทย เช่น การอพยพราษฎรชาวตราดจำนวนมากเข้ามายังจันทบุรี ระยอง กรุงเทพฯ ที่แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับกำลังคนของรัฐบาลไทยที่ไม่ต้องการให้ราษฎรตกเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามการอพยพของราษฎรจำนวนมากนี้ก็ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของราษฎรที่อพยพ และปัญหาที่ตามมาภายหลังจากการที่ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากตราด ดังนั้นเนื้อหาของวิทยานิพนธ์ในบทที่ 3 นี้ ผู้เขียนจะนำเสนอสภาพสังคมที่เกิดขึ้นในเมืองทั้งสองและวิเคราะห์ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงไปจากสภาพสังคมดั้งเดิมของเมืองทั้งสอง

3.1 จำนวนประชากรในเมืองจันทบุรี

จากยอดบัญชีสำมะโนครัวตั้งแต่ พ.ศ.2442-2446 จะเห็นได้ว่าจำนวนประชากรในจันทบุรีช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นขยายตัวขึ้นอย่างมาก (โปรดดูในตารางที่ 3.1)

จากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2442-2446 นั้น พบว่าในเวลา 5 ปี มีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น 6,950 คน แม้ว่าจะเป็นช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีอยู่ แต่จำนวนประชากรก็ได้ลดจำนวนลงแต่อย่างไร การเพิ่มจำนวนประชากรดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมภายในเมืองจันทบุรีที่สามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่นท่ามกลางการยึดครองของฝรั่งเศส ไม่ปรากฏว่ามีประชากรย้ายออกจากเมืองจันทบุรีเนื่องจากความขัดแย้งกับฝรั่งเศสเลย ส่วนปัญหาที่เกิดขึ้นในจันทบุรีเรื่องการสมัครเข้าเป็นคนในบังคับ (Subject) ของฝรั่งเศสและปัญหาเรื่องการค้าของเถื่อนนั้น ถือว่าเป็นปัญหาระหว่างรัฐบาลไทยกับฝรั่งเศส มากกว่าที่จะสร้างปัญหาในระดับท้องถิ่น เนื่องจากการเข้าเป็นคนในบังคับนั้นไม่เพียงแต่จะเป็นการสร้างปัญหาเรื่องการเลี้ยงภาษี การค้าของเถื่อนเท่านั้น แต่เป็นการสูญเสียสิทธิสภาพทางการศาลให้แก่ชาวต่างชาติ ดังนั้นเรื่องการยึดครองของฝรั่งเศสนั้นแม้ว่าจะส่งผลกระทบต่อสภาพสังคมบางส่วน of เมืองจันทบุรี แต่

ในระดับท้องถิ่นนั้นไม่ได้สร้างความขัดแย้งใดใด และยังเป็นช่องทางให้ราษฎรชาวจีนและชาวญวนในท้องถิ่นสร้างโอกาสในการขยายการค้ากับกองทหารฝรั่งเศสด้วย

ตารางที่ 3.1 แสดงยอดบัญชีสำมะโนครัวเมืองจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2442-2446

ร.ศ.	จำนวน				หมายเหตุ
	พลเมือง(คน)				
	ชาย	หญิง	รวม	หลังคาเรือน	
118	33,963	33,312	67,275		ตอนนี้ใช้กำนันผู้ใหญ่บ้านสำรวจมีความสงสัยว่าคงจะคลาดเคลื่อนกับความจริงบ้าง
119	34,101	33,512	67,613	21,764	
120	34,717	34,648	69,365	22,668	
121	36,277	35,634	71,911	24,338	
122	36,841	37,384	74,225	24,115	

ที่มา : มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, เมืองจันทบุรี, (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกโท พระยาศรีธรรมศกราช (บัว บุนนาค) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, วันที่ 22 ธันวาคม, 2496), หน้า 216.

3.2 การตั้งกองทหารฝรั่งเศสในเมืองจันทบุรี (พ.ศ. 2436-2447)

ในระยะแรกที่ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งกองทหารอยู่ในเมืองจันทบุรีนั้น ปรากฏหลักฐานในรายงานของพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) ซึ่งได้สอบถามความจากญวนเมียวกข้างทองเมืองจันทบุรี เกี่ยวกับการเข้ามาตั้งกองทหารของฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2436 ได้ความว่าฝรั่งเศสนำเรือรบมาจอดในบริเวณปากน้ำเจ้าพระยา 1 ลำ มีทหารฝรั่งเศสที่มากับเรือประมาณ 150 คน และมีทหารญวน 300 คน ทั้งหมดนี้ได้ไปตั้งค่ายทหารอยู่ที่บริเวณบ้านลุ่มตัวเมืองจันทบุรี พร้อมทั้งปลูกโรงทหารในค่าย 3 หลัง ขณะนั้นประชากรชาวญวนในจันทบุรีมีประมาณ 2,000 คน แบ่งเป็นกลุ่มที่ไม่นิยมฝรั่งเศสร้อยละ 10 กลุ่มที่นิยมฝรั่งเศสร้อยละ 1² สำหรับความนิยมฝรั่งเศสของชาวจันทบุรีที่ญวนเมียวกกล่าวอ้างว่ามีผู้นิยมเพียงร้อยละ 1 นั้น ไม่มีหลักฐานอื่นยืนยันว่าเป็นความจริง แต่สิ่งที่สะท้อนออกมาจากข้อความดังกล่าวน่าจะเป็นความต้องการให้ทางการรู้ว่าชาว

² ศจข. ร.5 ย.1/12 รายงานพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ไปสืบญวนเมียวกเมืองจันทบุรีที่นำของมาทูลเกล้าฯ ถวาย, 26 เมษายน ร.ศ. 113.

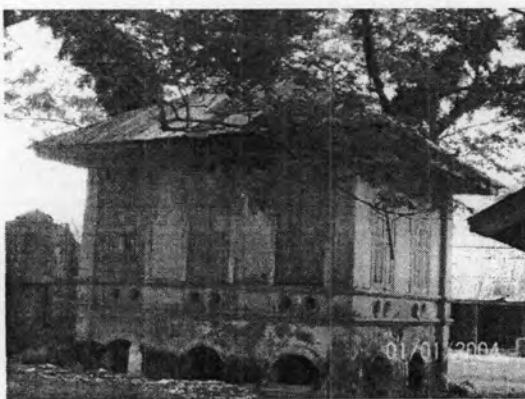
ญวนยังคงจงรักภักดีและไม่ได้เอาใจออกห่างจากจากไทย นายทหารและพลทหารฝรั่งเศสได้เข้าพักอยู่ตามโรงเรือน บ้านเรือนข้าราชการ และโรงทหารเก่าของไทย ฝ่ายทหารไทยที่ประจำการอยู่ที่ค่ายทหารเดิมได้รับคำสั่งให้ขนย้ายสรรพาวุธต่างๆ ออกจากค่ายทหารทั้งสองแห่งและให้เคลื่อนย้ายไปอยู่ที่ขลุ้งแทน การเข้ามาของกองกำลังฝรั่งเศสในครั้งนั้นหลวงสาครคชเขตต์ (ประทวน สาคกริกานนท์) ได้บรรยายถึงความแตกตื่นของราษฎรว่า "...สร้างความปลอดภัย ตื่นเต้นแก่ชาวจันทบุรีอยู่บ้าง เพราะไม่ไว้ใจว่าฝรั่งเศสจะทำอย่างไรกับฝ่ายเราต่อไป"³ ส่วนการเตรียมการของทางการที่จันทบุรีได้ทำการระดมผู้คนมาประจำรักษาการณ์ที่ป้อมไพร่พินาศและป้อมพิฆาต-ปัจจามิตร ซึ่งอยู่ตรงปากน้ำแหลมสิงห์ นอกจากนี้ได้จมเรือขนาดใหญ่ไว้ในร่องน้ำที่ปากน้ำแหลมสิงห์หลายลำเพื่อไม่ให้ฝรั่งเศสนำเรือรบเข้ามาในแม่น้ำจันทบุรีได้สะดวก ซึ่งแม้จะมีการเตรียมการป้องกันดังกล่าว แต่ก็มิได้เป็นความตั้งใจที่จะขัดขึ้นหรือต่อต้านการเข้ามาของฝรั่งเศสอย่างจริงจัง เนื่องจากทางกรุงเทพฯ ได้แจ้งให้ชาวจันทบุรีทราบล่วงหน้าแล้วว่ากองทหารฝรั่งเศสจะเดินทางเข้ามา และอีกประการหนึ่งถึงชาวจันทบุรีจะเกิดความไม่พอใจหรือต้องการขัดขึ้นก็คงมีอาจทำได้เนื่องจากความแตกต่างของอาวุธยุทโธปกรณ์ของฝ่ายเราที่ด้อยกว่าฝ่ายฝรั่งเศสมาก เห็นได้จากคำบรรยายตอนหนึ่งของการเคลื่อนย้ายกองทหารไทยไปยังขลุ้งที่กล่าวว่า "อาวุธปืนบางชนิดที่ตกค้างไว้ในค่ายทหาร ที่ทหารไทยเอาไปไม่หมดในครั้งนั้น ภายหลังฝรั่งเศสได้เอามาทำรั้วลูกกรงที่ประตูค่ายบ้าง ชนิดปืนใหญ่เอามาปักเป็นเสารายไว้ที่หน้าค่าย ขนเอามาทิ้งในลำแม่น้ำจันทบุรีเสียบ้าง...."⁴ จากข้อความนี้จะเห็นได้ว่าอาวุธของฝ่ายไทยคงจะเก่าและล้าสมัยมาก เมื่อทหารฝรั่งเศสเข้ามาประจำการจึงไม่นำอาวุธเหล่านั้นมาใช้

ในเวลาต่อมากองทหารฝรั่งเศสได้สร้างตึกเป็นสถานที่ทำงานและอยู่อาศัยหลายหลัง ตึกที่สร้างจะใช้เป็นที่อยู่ของนายทหารฝรั่งเศส โรงพยาบาลและสถานที่ทำงานต่างๆ ส่วนพลทหารยังคงอาศัยอยู่ตามโรงเรือนของไทยที่อยู่ภายในค่ายทหาร สำหรับทหารญวนนั้นฝรั่งเศสได้สร้างโรงทหารบริเวณหน้าค่ายทหาร ให้เป็นที่พักประมาณ 7-8 หลัง ลักษณะการก่อสร้างทำเป็นโรงเรือนสร้างด้วยไม้ไผ่ ฝาขัดแตะโดยใช้ดินผสมฟางข้าวยาและใช้ดินสอพองทาอีกชั้นหนึ่ง⁵

³หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี (กรุงเทพฯ: ดันอ้อ แกรมมี่, 2539), หน้า 10.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

ภาพที่ 3.1 ตึกบัญชาการกองทหารฝรั่งเศส อาคารคลังกระสุน โรงเรียนของทหารฝรั่งเศส
ที่ค่ายทหารในเมืองจันทบุรี (ในภาพได้รับการซ่อมแซมและปรับปรุงแล้ว)

ที่มา : ผู้เขียนถ่ายเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2547

จำนวนทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาในจันทบุรีขณะนั้นมีนายทหารตั้งแต่ยศพันตรีจนถึงพลทหารจำนวนประมาณ 60-70 คน นอกจากนั้นเป็นทหารญวนประมาณ 600 คน ที่ชนมาจากไซ่ง่อน⁶ จากรายงานของพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ใน พ.ศ. 2441 ระบุว่าโรงเรียนในค่ายมีจำนวน 15 หลัง ก่อเป็นตึกที่อยู่และที่คุมขังนักโทษ 2 หลัง นอกค่ายมีโรงยาวสำหรับทหารญวน คนไข้และผู้หญิงญวนอีก 6 หลัง นอกจากนี้มีโรงจีน มีชาวไซ่ง่อนตั้งขายสุราและอาหารสำหรับกองทหารฝรั่งเศสอีก 7 หลัง ฝรั่งเศสได้ตั้งเตาเผาอิฐ กระเบื้อง เพื่อใช้ในการก่อสร้าง และได้รื้อเอาอิฐหน้าวัดพระธาตุ และวัดที่อยู่ใกล้เคียงมาถมถนนและทำถนนใหม่หลายสาย เช่น ถนนจากหน้าค่ายทหารลงมาจนถึงท่าหลวงหน้าวัดโบสถ์ และนอกจากนี้ฝรั่งเศสได้ก่อสร้างตึกแดงเป็นกองบัญชาการทหารและเป็นที่พักของผู้บังคับกองทหารที่ประจำอยู่ที่ปากน้ำ และที่คุมขังนักโทษซึ่งปัจจุบันนี้เรียกว่าคุกขี้ไก่ ไว้ที่ปากน้ำแหลมสิงห์⁷ สำหรับตึกแดงฝรั่งเศสได้สร้างขึ้นในบริเวณที่เป็นป้อมพิฆาต-ปัจจามิตรเดิม

ภาพที่ 3.2 ตึกแดงและคุกขี้ไก่บริเวณปากน้ำแหลมสิงห์

ที่มา : ผู้เขียนถ่ายเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2547

⁶จำนวนทหารฝรั่งเศสที่หลวงสาครศขเขตต์อ้างนั้นมีความแตกต่างจากรายงานของพระยาชลยุทธโยธินทร์ ซึ่งมาตรวจราชการที่จันทบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2439-2440 ที่ระบุว่า ทหารฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ในเมืองจันทบุรีมี 100 คน ทหารญวน 300 คน ที่แหลมสิงห์มีทหารฝรั่งเศส 20 คน ทหารญวน 20 คน จำนวนที่ต่างกันดังกล่าวนี้อาจเป็นไปได้ว่าหลวงสาครศขเขตต์กล่าวถึงจำนวนทหารเมื่อแรกที่ฝรั่งเศสย้ายเข้ามาในจันทบุรี จึงอาจจะนำทหารญวนมามากถึง 600 คนจริง ทั้งนี้เพื่อขนย้ายสิ่งของ และก่อสร้างกองบัญชาการ เมื่อเสร็จแล้วจึงส่งกลับไซ่ง่อนไป ส่วนจำนวนทหารฝรั่งเศสนั้นอาจมีการส่งมาเพิ่มเติมในภายหลัง. ดูใน สจข. ร.5 ก.14/31 รายงานพระยาชลยุทธโยธินทร์ตรวจราชการหัวเมืองจันทบุรี, 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ.115 - 27 ธันวาคม ร.ศ. 116.

⁷หลวงสาครศขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 32.

บริเวณปากน้ำแหลมสิงห์ ฝรั่งเศสได้ตั้งด่านตรวจเรือที่เข้าออกบริเวณปากน้ำแหลมสิงห์ โดยฝรั่งเศสได้ทำสะพานยื่นจากหัวแหลม ตรงตึกแดงออกไปยังทะเลปากอ่าวจันทบุรีสำหรับตรวจเรือที่แล่นเข้าออก เมื่อมีเรือกลไฟมาถึงปากน้ำต้องเปิดประตูสัญญาณให้ทหารฝรั่งเศสได้ยืน และต้องรอรับทหารฝรั่งเศสขึ้นไปตรวจบนเรือ โดยกัปตันเรือต้องยื่นบัญชีแสดงจำนวนสินค้าและจำนวนผู้โดยสารให้ฝรั่งเศสทราบส่วนเรือใบที่เป็นเรือบรรทุกสินค้าเข้าออกก็ถูกตรวจเช่นกัน ถ้าเรือลำใดไม่หยุดให้ตรวจ ฝรั่งเศสจะยิงเรือดังกล่าว ปรากฏว่าเรือบางลำไม่ได้แวะให้ตรวจจึงถูกยิงได้รับความเสียหาย⁸

นอกจากฝรั่งเศสสร้างโรงเรียนให้ทหารอยู่แล้วฝรั่งเศสได้สร้างโรงเรียนเป็นที่อาศัยของพ่อไว้ตรงบริเวณศาลเจ้าหลักเมืองหนึ่งหลัง โดยเลี้ยงพ่อไว้สิบกว่าตัว เพื่อเอาไว้บรรทุกปืนใหญ่⁹ ซึ่งการเอาพ่อมาใช้งานนี้น่าจะถือเป็นเรื่องแปลกสำหรับชาวจันทบุรีหรืออยู่พอสมควรเนื่องจากสัตว์ที่นำมาใช้แรงงานจะเป็นวัว ควาย เป็นส่วนใหญ่ ดังปรากฏในจดหมายรายงานกิจการประจำเดือนของสังฆมณฑลจันทบุรี ว่า "...กองทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาได้นำมีเล่อ (หมายถึงพ่อ) เข้ามาใช้ขนของในค่ายทหารด้วย..."¹⁰ ซึ่งแสดงว่าการใช้พ่อไม่เป็นที่คุ้นเคยอยู่เดิมบาทหลวงผู้เขียนรายงานจึงเห็นเป็นเรื่องแปลกและเขียนมาในจดหมายรายงานที่ส่งมายังสังฆมณฑลกรุงเทพฯด้วย

ส่วนการปกครองของไทยในขณะที่ยึดเมืองจันทบุรี ยังคงดำเนินต่อไปในส่วนนอกเขตที่ยึดครอง มีพระยาวิเชียรดิ (หวาด บุนนาค) เป็นผู้ว่าราชการเมืองในขณะนั้น¹¹

⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

¹⁰ในจดหมายดังกล่าวใช้คำว่า mule ซึ่งหมายถึงพ่อ แผลจากเอกสารภาษาฝรั่งเศส จากห้องเก็บเอกสาร โรงพิมพ์อัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ (วัดอัสสัมชัญ บางรัก), เอกสารแฟ้มที่ 1 ชุดที่ 3 เรื่องที่ 5 เรื่องจดหมายอาสาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธิ์นิรมล (รายงานกิจการ), 5 มกราคม 1904.

¹¹ต่อมาเป็นพระยาอรรคราชวรฤทธิ (โต บุนนาค) ยกกระบัตรเมือง ต่อมาเป็นพระเทพสงคราม และพระยาวิเชียรดิ ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี

พระยาเสนาราชภักดี (โต บุนนาค) ยกกระบัตรเมือง ต่อมาเป็นพระเทพสงคราม

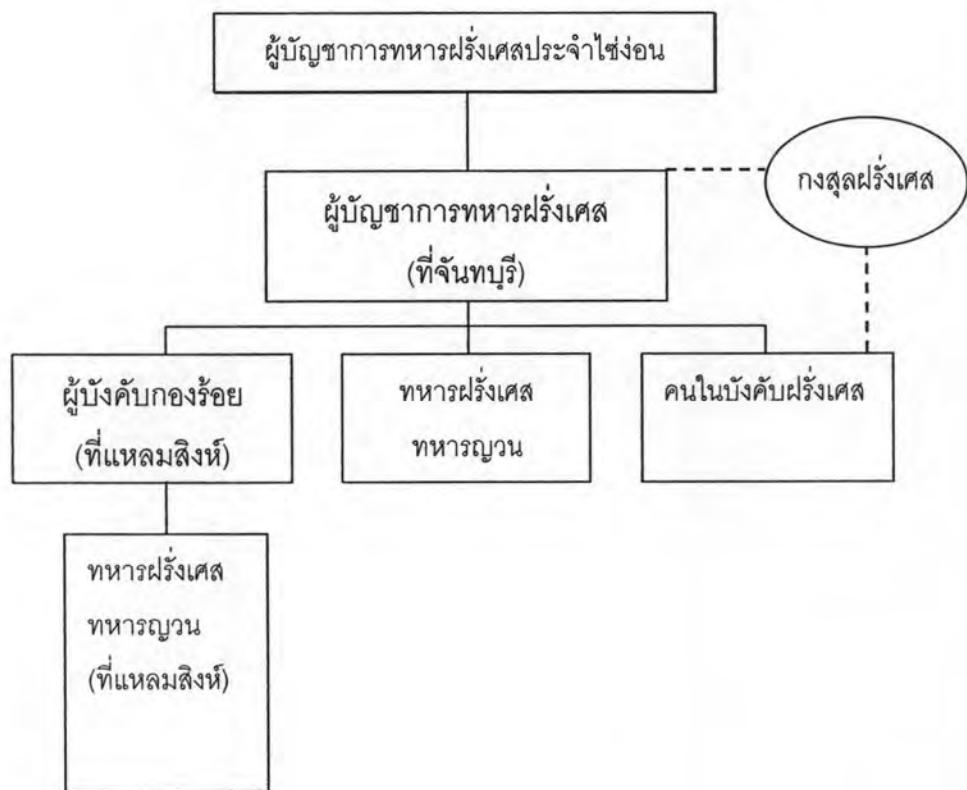
พระจักรยานานพิจารณ์ (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือ

หลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันธมนัน) กรมการฝ่ายตุลาการ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระสวัสดิ์บุรีเมือง และเป็นพระยานครไทยพิเษท

หลวงศรีวิไชย (ศุก ปรัชฎานนท์) ผู้ช่วยราชการเมือง ต่อมาเป็นพระยากำแพงฤทธิรงค์ พระยาพิพิธพิไสยสุนทรกา ต่อมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองตราด

ส่วนผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสประจำเมืองจันทบุรีคนแรกคือพันตรีชินเย (พ.ศ. 2436) การปกครองจันทบุรียังคงขึ้นอยู่กับกรมท่าเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2440 ได้มีการจัดการปกครองท้องที่จิงอินจันทบุรีไปขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย สำหรับข้อตกลงกับฝรั่งเศสในการปกครองจันทบุรีนั้น ผู้บังคับบัญชาการทหารฝรั่งเศสที่จันทบุรีจะมีอำนาจปกครองเฉพาะบรรดาทหารฝรั่งเศส ทหารญวนและคนในบังคับของฝรั่งเศสในจันทบุรีทั้งหมด โดยจะต้องฟังคำสั่งการจากผู้บัญชาการทหารที่เมืองไซ่ง่อน ส่วนกองทหารที่ตั้งอยู่ที่ปากน้ำแหลมสิงห์จะมีผู้บังคับกองร้อยเป็นผู้บังคับบัญชาอีกส่วนหนึ่ง โดยขึ้นกับผู้บัญชาการทหารที่เมืองจันทบุรี แต่ถ้าเป็นคดีเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศสจะต้องฟังคำสั่งของราชทูตและกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ¹² (ผังแผนผังที่ 3.1)

แผนผังที่ 3.1 แสดงการปกครองของกองทหารและคนในบังคับของฝรั่งเศสในจันทบุรี

หลวงอุดมสมบัติ (หนา บุญนาค) ข้าหลวงกำกับราชการเมือง ต่อมาเลื่อนเป็นพระยามนตรีพจนกิจ พระยาศักดิ์เสนี และพระยาเดชาอนุชิต

อ้างใน หลวงสาครศุขเขตต์, **จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี**, หน้า 83-84.

¹²อรรถวรรณ ใจกล้า, **จันทบุรีในสมัยสมเด็จพระปิยมหาราช** (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏรำไพพรรณี, 2539), หน้า 129.

3.3 สภาพสังคมจันทบุรีภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2447)

การที่เมืองจันทบุรีตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าระหว่างสยามกับจีนและยังเป็นเส้นทางเชื่อมต่อกับไชน่ฮอน เสียมราชู พระตะบอง และศรีโสภณ จึงทำให้เมืองจันทบุรีมีความหลากหลายทางเชื้อชาติของประชากร กลุ่มประชากรที่สำคัญและมีบทบาทที่สุดได้แก่ชาวจีนซึ่งเป็นผู้ควบคุมเศรษฐกิจในเมืองจันทบุรี การที่ชาวจีนเป็นกลุ่มประชากรที่มีจำนวนมากที่สุดและมีหลายเชื้อสาย เช่น เต๋วจิว ฮกเกี้ยน กลุ่มที่มักสร้างปัญหาในสังคม ซึ่งรัฐบาลสยามต้องคอยแก้ปัญหาเหล่านั้นเสมอมา ปัญหาเกี่ยวกับชาวจีนที่เกิดขึ้นอยู่เสมอ คือ ปัญหา "อั้งยี่" ที่เคยได้นำเสนอไปบ้างแล้วในบทที่ 2 ซึ่งในครั้งนั้นเป็นเหตุการณ์ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ายึดครองจันทบุรี ต่อมาเมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาประจำการที่จันทบุรีเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ในระหว่างปี พ.ศ. 2438-2439 กลุ่มอั้งยี่ "จี่ฮก" ซึ่งอยู่ที่ตำบลวัดใหม่ อำเภอเมืองจันทบุรี มีนายอำภน วิเศษประสิทธิ์¹³ เป็นหัวหน้า ได้เกิดการวิวาทกับกลุ่มอั้งยี่ "จี่เฮ็ง" ที่ตั้งอยู่ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอพลอยแหวน มีนายงวนเส็ง เป็นหัวหน้า อั้งยี่ทั้งสองกลุ่มได้คุมสมัครพรรคพวกเข้าทำร้ายกันอยู่เสมอ นอกจากนั้นยังก่อความเดือดร้อนด้วยการ ชูกรรโชก ปล้น และทำร้ายราษฎร ช้าอั้งยี่ "จี่เฮ็ง" ยังบังคับพ่อค้าแม่ค้าที่อยู่ในท้องที่อำเภอพลอยแหวน ไม่ให้นำสินค้าเข้าไปขายให้ราษฎรในพื้นที่อำเภอเมือง หากพ่อค้าแม่ค้าคนใดไม่เชื่อฟัง ก็จะถูกพวกอั้งยี่ดักทำร้าย ซึ่งนอกจากจะสร้างความเดือดร้อนให้พ่อค้าแม่ค้า และราษฎรที่ต้องการซื้อสินค้าจากอำเภอพลอยแหวนแล้ว กองทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาตั้งในจันทบุรีก็ได้รับผลกระทบด้วย เนื่องจากกองทหารฝรั่งเศสก็ต้องอาศัยสินค้าจากพ่อค้าแม่ค้าทางอำเภอพลอยแหวนเช่นกัน¹⁴ เมื่อราษฎรและฝ่ายฝรั่งเศสได้นำเรื่องร้องเรียนแก่ทางการปรากฏว่าทางการไทยไม่มีกำลังพอในการจะปราบปรามอั้งยี่ ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงขอความร่วมมือจากกองทหารฝรั่งเศส ซึ่งฝ่ายฝรั่งเศสจัดกำลังคนออกทำการปราบปรามโดยร่วมมือกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยและราษฎร มีพระยาเดชานุชิต เป็นหัวหน้า และมีหลวงพรหมเสนา กับหลวงศรีรองเมือง เป็นผู้ช่วยในการจับกุมอั้งยี่ครั้งนี้ ผลปรากฏว่าสามารถจับกุมหัวหน้าอั้งยี่และสมาชิกที่สำคัญได้หลายคน เช่น นายอำภนและนายงวนเส็ง เป็นต้น จากนั้นจึงส่งตัวไปรับโทษที่กรุงเทพฯ และไม่ปรากฏว่ามีปัญหาอั้งยี่เกิดขึ้นที่เมืองจันทบุรีอีกเลย

¹³ เป็นบุตรพระประสิทธิ์พลรักษ์ กรมการพิเศษ หลังจากที่นายอำภนถูกจับและได้รับอภัยโทษได้กลับใจเป็นพลเมืองดี ต่อมาได้รับตำแหน่งเป็นกำนันตำบลวัดใหม่ อำเภอเมือง และทำหน้าที่เป็นทนายความด้วย ต่อมาได้รับตราตั้งของกระทรวงมหาดไทย เป็นขุนวิเศษประสิทธิ์ (โปรดดูรายละเอียดใน มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, *เรื่องเมืองจันทบุรี*, หน้า 25.

¹⁴ สจข. ร.5 น. 33/20 *อั้งยี่เมืองจันทบุรี*, 15 สิงหาคม ร.ศ. 114 - 10 เมษายน ร.ศ. 116.

จากปัญหาอั้งยี่ในเมืองจันทบุรีดังกล่าวทำให้เห็นว่า ฝ่ายไทยขาดประสิทธิภาพในเรื่องกองกำลังที่จะป้องกันภัยและรักษาความสงบเรียบร้อยให้แก่บ้านเมือง ดังนั้นจึงมีคำสั่งจากทางกรุงเทพฯ ให้จัดตั้งพลตระเวนขึ้นใน พ.ศ.2441 เพื่อทำหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย ซึ่งในระยะแรกพลตระเวนที่ตั้งขึ้นไม่ค่อยมีประสิทธิภาพนักเนื่องจากราษฎรไทยไม่นิยมเข้าเป็นพลตระเวนเพราะเงินเดือนน้อย พลตระเวนส่วนใหญ่จึงเป็นชาวลาวรับจ้างที่อพยพมาจากกลุ่มแม่น้ำโขง พลตระเวนชาวลาวเหล่านี้มักจะรับจ้างเป็นคนเลี้ยงม้าและเป็นคนแจวเรือด้วย ทำให้การทำหน้าที่หย่อนยานขาดประสิทธิภาพ ดังนั้นเมื่อพระยาศรีสทเทพมาตราชระการที่เมืองจันทบุรีจึงจัดระเบียบพลตระเวนให้มีประสิทธิภาพ โดยตั้งเงินเดือนให้เดือนละ 12 บาท มียศเทียบเท่า นายร้อยตรี และแต่งตั้งผู้คุมพลตระเวนจากกรุงเทพฯ¹⁵ จำนวนพลตระเวนที่ตั้งขึ้นมีราว 40 คน มีอาวุธคือไม้พลอง ส่วนผู้บังคับบัญชาพลตระเวนที่ตั้งขึ้นใหม่นั้นชื่อนายเม็ทมนิ¹⁶ เป็นผู้รู้ภาษาฝรั่งเศส ทั้งนี้เพื่อให้สะดวกในการติดต่อสื่อสารกับกองทหารฝรั่งเศส หลังจากที่ไทยจัดตั้งพลตระเวนขึ้นแล้วฝรั่งเศสจึงตั้งโรงพลตระเวนขึ้นบ้างที่ตลาดจันทบุรี โดยใช้ทหารญวนทำหน้าที่รักษาการ โดยฝรั่งเศสให้เหตุผลว่าต้องจัดตั้งพลตระเวนของฝรั่งเศสเพื่อตรวจตราดูแลทรัพย์สินของฝรั่งเศส เนื่องด้วยเกรงจะเกิดเหตุอั้งยี่ออกปล้นทรัพย์สินและทำร้ายราษฎร¹⁷

3.3.1 การประกอบอาชีพของราษฎรเมืองจันทบุรี

การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองจันทบุรีนั้นส่วนใหญ่จะขึ้นอยู่กับการประกอบอาชีพเป็นหลัก กลุ่มคนที่ประกอบอาชีพใดก็จะตั้งถิ่นฐานในทำเลที่เหมาะสมกับการประกอบอาชีพของตน โดยชุมชนชาวจีนในจันทบุรีจะอาศัยอยู่หนาแน่นบริเวณบ้านลุ่มเนื่องจากติดริมน้ำเหมาะแก่การประกอบอาชีพค้าขายและการต่อเรือ ซึ่งเป็นอาชีพที่ชาวจีนมีความรู้และความชำนาญ ส่วนบริเวณที่ลึกเข้าไปจากชายฝั่งทะเลจะเหมาะแก่การเพาะปลูก พืชเศรษฐกิจที่สำคัญในช่วงทศวรรษ 2440 เช่น พริกไทย อ้อย ยาสูบ เป็นต้น โดยเฉพาะที่บ้านบางกะจะซึ่งตั้งอยู่บริเวณเชิงเขาพลอยแหวนนั้นเป็นแหล่งปลูกพริกไทยที่สำคัญของจันทบุรี ดังปรากฏในบันทึกของนายองรี มูโฮต์ (Henri Mouhot) นักเดินทางชาวฝรั่งเศสที่เคยเข้ามาในจันทบุรีว่า

¹⁵มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, เรื่องเมืองจันทบุรี, หน้า 34.

¹⁶ภายหลังเป็นขุนอินทรากร ผู้ตรวจฝิ่นของรัฐบาล ประจำอยู่ที่ด่านปากน้ำเวร อำเภอคลอง

¹⁷หลวงสาครคชเขตต์, จุดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 138.

ชาวจีนทำการปลูกพริกไทยเป็นจำนวนมาก น้ำตาลจากอ้อยและกาแฟ ที่มีคุณภาพได้ถูกส่งไปขายในกรุงเทพฯ อย่างไม่ขาดสาย มีสินค้าบางอย่างเช่น เสื้อที่ทอด้วยหญ่กกที่สวยงาม ปลาแห้ง ปลาเค็ม ปลิงทะเลแห้ง ตลอดจนสัตว์น้ำอื่นๆ ส่งไปจำหน่ายยังประเทศจีน¹⁸

ซึ่งสอดคล้องกับบันทึกการเดินทางของเทาชันด์ แฮริส ที่ได้เขียนบรรยายถึงความสำคัญของ จันทบุรีตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 มาแล้วว่าเมืองจันทบุรีเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยเครื่องเทศและของป่า “จันทบูรณ์ผลิตเครื่องเทศและไม้ยางชนิดดีได้มากที่สุด ในสยาม พริกไทยดำเป็นพันธุ์ไม้ที่ปลูกกัน ที่นั่น และถ้าสามารถผลิตได้มากพอก็อาจจะเข้าแทนที่พริกไทยของสุมาตราได้”¹⁹

จากการสำรวจจำนวนจีนผูกปี้ในจันทบุรี ในปี พ.ศ.2434 พบว่ามีจำนวน 3,367 คน²⁰ การที่ชาวจีนนิยมอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยเป็นจำนวนมากเนื่องจากสังคมไทยได้เปิดโอกาสให้ชาวจีนมีส่วนร่วมกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างเต็มที่ เพราะไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ และนอกจากนี้ชาวจีนยังมีความชำนาญในการประกอบธุรกิจการค้าชาวจีนอพยพจึงเดินทางเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณเมืองท่าชายฝั่งทะเลของประเทศต่างๆ ในบริเวณเชิงเขาสะพานป ซึ่งเป็นที่ราบเชิงเขามีชาวจีนแต่จีวอาศัยอยู่ ประมาณ 30-40 คน โดยประกอบอาชีพเพาะปลูก อ้อย พริกไทยและยาสูบ ส่วนบริเวณท่าใหม่จะเป็นแหล่งที่คนจีนตั้งถิ่นฐานและทำสวน ไร่ นา มีชาวจีนอาศัยอยู่ในบริเวณท่าใหม่นี้ราว 400-500 คน บริเวณตำบลบางสะแก อำเภอลี้ว ประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวสยามประกอบอาชีพทำนา มีประชากรราว 200 - 300 คน บางส่วนเป็นชาวจีนแต่จีว²¹ ใน พ.ศ.2419 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสน้ำตกพลีว พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ว่า ตามระยะทางที่เสด็จผ่านส่วนใหญ่เป็นท้องนาและราษฎรได้ขยายพื้นที่การทำนาเป็นจำนวนมาก

¹⁸Henri Mouhot, *Travels in the central part of Siam, Cambodia and Laos during the year 1858-1861* (Singapore: Oxford University Press, 1966), p. 77-78.

¹⁹เทาชันด์ แฮริส, *บันทึกรายวันของเทาชันด์ แฮริส*, แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2515), หน้า 16.

²⁰สจข. ร.5 ค. 13.1/1 *ผูกปี้จีน*, 25 เมษายน - 9 ตุลาคม ร.ศ. 110.

²¹Dan B. Bradley, "Embarkation for Chantaboon in 1835", p. 116-117.

...ทุกวันนี้ราษฎรได้ขยายพื้นที่การทำนาทางชายทะเลมากขึ้นทุกปี ในช่วง 2-3 ปีนี้มีนาเกิดขึ้นมาก พื้นที่การทำนาของจันทบุรีมีทั้งสิ้น 20,150 ไร่ เป็นนาทางฝั่งตะวันตกประมาณ 11,400 ไร่ ฝั่งตะวันออก 8,750 ไร่²²

นอกจากกลุ่มชาวจีนและชาวสยามแล้วกลุ่มคนในจันทบุรีที่สำคัญอีกกลุ่มคือกลุ่มชาวญวนทั้งนี้เนื่องจากการที่จันทบุรีและญวนสามารถติดต่อถึงกันได้สะดวกโดยทางเรือ จึงมีชาวญวนเข้ารีตที่ลี้ภัยทางศาสนาอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นจำนวนมาก จากเอกสารราชการสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงพวกญวนจากบ้านญวนตะวันตกและบ้านญวนตะวันออกที่พากันไปเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสใน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ซึ่งมีนายกองญวนสองนายคือ หลวงนรากรอานามนารถและหลวงชนานามคณิศร²³ พวกญวนเข้ารีตจันทบุรีตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำประกอบอาชีพหลักคือการประมง นอกจากนี้ยังมีอาชีพพ่อค้า ช่างทอง ช่างตีเหล็ก แต่ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทำการประมง อองรี มูโอดี ได้บรรยายถึงการทำการประมงในจันทบุรีว่า

ประชากรที่มีเชื้อสายญวนทั้งหมดประกอบอาชีพหาปลาแต่เดิมคนพวกนี้เคยอาศัยอยู่ในประเทศโคชินจีนมาก่อน และเมื่อเข้าจับปลาที่บริเวณตอนเหนือของอ่าวสยามได้ก็พากันตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองจันทบูรณแห่งนี้²⁴

ชาวประมงญวนจะมีทั้งที่ทำประมงน้ำจืดและประมงน้ำเค็ม โดยในบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์กล่าวว่า คนที่ประกอบอาชีพประมงส่วนใหญ่จะเป็นชาวญวนเข้ารีต การทำประมงน้ำจืดจะเป็นการตกกุ้งที่มีอยู่ชุกชุมในแม่น้ำ แต่ส่วนใหญ่เพื่อบริโภคในชีวิตประจำวัน ตกได้คราวละ 100 ตัวต่อวัน ส่วนประมงน้ำเค็มจะมีทั้งการจับปลา และกุ้งเล็กๆ มาทำเคยและกะปิ ใช้ควนตาห่างจับปลาที่มีขนาดใหญ่ และใช้ควนลอยที่ถักด้วยเชือกแหเส้นใหญ่ยาว 9-10 วา²⁵ ชาวญวนจะออกหาปลาในช่วงเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคม เนื่องจากเป็นช่วงที่มีปลาชุกชุมเป็น

²²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมชุมเรื่องจันทบุรี, หน้า 52.

²³สจ.ช. ร.5 ฝ. 31/12 พวกญวนกองหลวงชนานามคณิศรเมืองจันทบุรีพากันไปรับหนังสืออยู่ในบังคับฝรั่งเศส, 30 สิงหาคม ร.ศ. 115 - 14 พฤศจิกายน ร.ศ. 115.

²⁴กรมศิลปากร, รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3, หน้า 275.

²⁵มอง แบบติสท์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 70-71.

พิเศษ ปลาที่มีชุกชุมในบริเวณอ่าวไทยแถบจันทบุรีและตราด คือ ปลาอินทรี ปลาดาบหลวง ปลาเกวรา ปลาจะละเม็ด²⁶

การประกอบอาชีพประมงของชาวญวนนั้นได้เริ่มลดจำนวนลงเมื่อมีการปรับปรุงและออกพระราชบัญญัติการเก็บอากรค่าน้ำใน พ.ศ. 2444 เป็นต้นมา จากรายงานของขุนประสิทธิ์-ภูมิการ ผู้ช่วยข้าหลวงออกโฉนดที่ดินออกไปสำรวจเมืองจันทบุรี พบว่าการจับสัตว์น้ำในเมืองจันทบุรีนั้นลดลง เนื่องจากปัญหาอัตราการเรียกเก็บอากรค่าน้ำที่สูงเกินไป และชาวญวนในเมืองจันทบุรีนั้นจับสัตว์น้ำโดยใช้วนลอยเป็นหลัก จึงต้องหยุดทำในช่วงเวลาที่คลื่นลมรุนแรง ทำให้ในปีหนึ่งมีช่วงระยะที่เหมาะสมแก่การทำประมงแค่ 3 เดือนเท่านั้น²⁷

นอกจากนี้ยังมีพวกญวนเข้ารีตซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณรอบโบสถ์คาทอลิกหรือที่เรียกว่า “ญวนหลังวัด” ยังประกอบอาชีพทอเสื่อ ดังปรากฏว่าใน พ.ศ. 2411 มีการเกณฑ์ไพร่ส่งยาสานเสื่อคล้า²⁸ เมืองจันทบุรี ให้สานเสื่อคล้าส่งเข้ากรุงเทพฯ²⁹ เรื่องฝีมือในการทอเสื่อของชาวญวนนั้นหลวงสาครคชเขตต์ได้กล่าวถึงฝีมือการทอเสื่อของกลุ่มญวนเข้ารีตในจันทบุรีไว้ว่า

....การทำเสื่อญวนนั้น ตามธรรมดาคนเชื้อชาติญวนนับว่าเป็นผู้มีความชำนาญในการพลิกแพลงจัดทำยิ่งกว่าบุคคลชาติไทยด้วยกัน ยิ่งพวกนางซึ่งแห่งสำนักวัดโรมันคาทอลิกด้วยแล้ว ก็เกือบจะต้องนับว่าเขามีความรู้ความชำนาญมากที่สุด...³⁰

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี, หน้า 131.

²⁷ สจข., เอกสารกระทรวงเกษตร กส.13/650 มณฑลจันทบุรีส่งรายงานการแนะนำการเพาะปลูกระเบียบสำรวจการเพาะปลูก คำไต่สวนจับสัตว์น้ำ เริ่มแต่ ร.ศ. 131 อ้างใน ประารธนา ศรีวิศาลศักดิ์, “ความสำคัญทางเศรษฐกิจของจันทบุรีก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,” หน้า 108.

²⁸ เสื่อคล้า ทำโดยเอาต้นคล้ามาจักเอาแต่ผิวฝั่งแดดไว้ให้แห้งแล้วจึงสานเป็นเสื่อ กว้างยาวไม่มีกำหนดตามแต่ผู้ต้องการ สถานที่ใช้สานต้องเป็นที่เรียบ คือเป็นพื้นกระดานที่ใช้กับไสจนเรียบ เสื่อชนิดนี้ไม่ได้ทำขายทั่วไป จะทำต่อเมื่อมีผู้สั่งทำสำหรับเป็นของกำนัลเท่านั้น ราคาซื้อขาย ยาว 4 วา กว้าง 8 ศอก เป็นเงิน 4 ตำลึง. ชุมชุมเรื่องจันทบุรี, หน้า 157.

²⁹ สหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 158 คำกราบบังคมทูลเจ้าเมืองจันทบุรีเกณฑ์ไพร่ส่งยาสานเสื่อคล้า.

³⁰ หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 261.

เสื้อที่พวกญวนทำกันมาแต่โบราณเรียกว่าเสื้ออกแดง จะทำโดยนำต้นกกมาจักให้เล็ก ผึ่งแดดจนแห้ง แล้วจึงย้อมสีต่างๆ ตามต้องการ สีแดงย้อมด้วยน้ำฝาง สีดำย้อมด้วยหมึก สีเหลืองย้อมด้วยแกแล บางครั้งย้อมด้วยขมิ้น สีน้ำเงินย้อมด้วยคราม แล้วเอาเข้าสั้ดึงทอเป็นลายต่างๆ เป็นเสื้อผืน เสื้อลวดยาวตามต้องการ กว้างเท่ากับต้นกก³¹

ในสมัยที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีชาวญวนเป็นกลุ่มคนที่มีปฏิสัมพันธ์กับทหารฝรั่งเศสเป็นอย่างมาก เนื่องจากภาษาที่ใช้สื่อสารระหว่างทหารฝรั่งเศสกับชาวไทยนั้นจะใช้ภาษาญวนทั้งนี้เพราะในเมืองจันทบุรีมีชาวญวนพื้นเมืองอยู่มาก และทหารในกองทหารฝรั่งเศสที่มาจากไซ่ง่อนก็ล้วนเป็นทหารญวน ดังปรากฏว่ามีชาวญวนจันทบุรีที่ชื่อนายกรุดได้เป็นล่ามแปลภาษาให้ทหารฝรั่งเศส ส่วนฝ่ายไทยซึ่งยังไม่มีล่ามประจำ จึงให้บาทหลวงเปรีกาล ซึ่งเป็นเจ้าสำนักวัดโรมันคาทอลิก ช่วยแปลหนังสือราชการจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย จนใน พ.ศ. 2442 ทางราชการจึงได้จัดล่ามฝรั่งเศสประจำเมือง คือ ขุนภาษาสุนทร (โร)³² ตั้งแต่นั้นจึงไม่ต้องอาศัยชาวญวนในการแปลภาษาอีก

บริเวณที่ตั้งของโบสถ์คริสต์ ริมน้ำจันทบุรีนอกจากจะเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวญวนแล้ว บริเวณนี้ยังเป็นที่ตั้งของตลาดท่าหลวงซึ่งแหล่งซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า มีสินค้าประเภทของป่าที่รวบรวมโดยแรงงานพื้นเมืองชาวชอง จากบริเวณเชิงเขาสอยดาว และเขาศิขณู ล่องมาตามลำน้ำและมาเทียบท่าที่ตลาดท่าหลวง เพื่อรวบรวมส่งต่อไปจำหน่ายยังกรุงเทพฯ เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสจันทบุรี ใน พ.ศ. 2419 ได้พระราชนิพนธ์ถึงชาวชองซึ่งเป็นแรงงานในการเก็บของป่าที่สำคัญของจันทบุรีว่า

...แล้ว กระจวานนั้นมีแถบป่าสีเขิน ต่อเขตแดนกับเมืองพระตะบอง มีคนชาติหนึ่งเรียกว่าชอง อยู่ในแถบป่าสีเขิน พูดภาษาอย่างหนึ่งต่างหาก แต่คล้ายๆ กันกับเขมร ชอบลูกปัดแลทองเหลืองเหมือนอย่างกระเหรียงเมืองกาญจนบุรี เป็นกองส่วนแล้ว กระจวาน ขึ้นเมืองจันทบุรี...³³

³¹ ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, หน้า 156.

³² หลวงสาครเวชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 102-103.

³³ ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, หน้า 154.

นอกจากทรัพยากรป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์แล้วจันทบุรียังมีแหล่งพลอยอยู่ในบริเวณเขาพลอยแหวนและเขาสระบาป ซึ่งในระยะแรกการขุดพลอยยังไม่ได้ขุดกันเป็นอาชีพ แต่ส่วนใหญ่ราษฎรที่ทำเกษตรกรรมอยู่บริเวณที่ราบเชิงเขาจะขุดพบพลอยสีต่างๆ เสมอ ชาวจีนที่ทำไร่ยาสูบแถบเชิงเขาสระบาป เก็บพลอยไปขายเป็นปอนด์ เม็ดเล็กปอนด์ละ 16 ฟรังก์ ขนาดกลาง 30 ฟรังก์ ขนาดใหญ่ 60 ฟรังก์ และขายต่อให้ชาวจีนที่รับซื้อในราคาถูกเพื่อส่งไปยังเมืองจีน³⁴ ซึ่งในระยะแรกราษฎรคนใดขุดพลอยก็ไม่ต้องเสียภาษีให้แก่รัฐ แต่ถ้าได้เม็ดใหญ่ๆ ต้องไปบอกเจ้าเมืองให้ทราบ ทำให้ราษฎรในจันทบุรียึดอาชีพการขุดพลอยมาก การขุดจะทำกันในเดือน 10 เวลาตีขึ้นขุดลึกประมาณ 5-9 ศอก เมื่อได้กากกะรุนแล้วราษฎรจะนำไปต่อยทำในที่ที่มีการขายพลอย³⁵ บริเวณที่มีการขุดพลอยมากคือเชิงเขาพลอยแหวน ในบางครั้งราษฎรจะขุดพลอยส่งเป็นส่วยให้กับรัฐเรียกว่า ส่วยกากกะรุน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้แขกข้าหลวงคนหนึ่งมาผูกขาดการขุดพลอย ทำให้การขุดพลอยส่งส่วยเลิกไป แม้เมื่อแขกเลิกทำการขุดพลอยไปแล้วแต่ก็ไม่ได้มีการตั้งส่วยกากกะรุนขึ้นมาอีก การขุดพลอยในจันทบุรีนั้นนอกจากราษฎรจะขุดกันแล้ว ทางรัฐบาลได้อนุญาตให้ชาวตะวันตกเข้ามาสำรวจ และขอสัมปทานบัตรในการขุด เช่น แอลเซอ (Franz Joseph Elser) ชาวเยอรมันได้รับอนุญาตให้สำรวจพลอยที่เมืองจันทบุรี นอกจากนี้รัฐบาลได้รับอนุญาตให้บริษัทคลากเป็นผู้ถือสัมปทานบัตรทำบ่อพลอยในจันทบุรี และตราด เป็นเวลา 25 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ.2442 และในเวลาต่อมาบริษัทคลากได้โอนสัมปทานบัตรให้แก่บริษัทสยามซินดิเก้ตลิมิเตด (The Siam Syndicate Ltd.) ซึ่งเป็นบริษัทของอังกฤษเป็นผู้ทำต่อ³⁶

เมื่อพระยาชลยุทธโยธินทร์มาตรวจราชการที่เมืองจันทบุรีได้รายงานเกี่ยวกับการขุดพลอยในจันทบุรี ช่วง พ.ศ. 2436 ว่ามีแรงงานขุดพลอยประมาณ 50 - 60 คน³⁷ ซึ่งแรงงานในการขุดพลอยจะเป็นชาวพม่า ตองสู กุหล่า เขมร และมีชาวสยามกับชาวจีนบางส่วนด้วย คนเหล่านี้เป็นคนที่ยอพยพเข้ามาในจันทบุรี ผู้ที่ทำอาชีพขุดพลอยต้องเสียภาษีอากรให้รัฐ มีอัตราคือ เก็บคนละ

³⁴ ฉอมง แบบติสท์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 112 - 113.

³⁵ มหาอำมาตย์โท พระยาอำมาตยาธิบดี, เรื่องเมืองจันทบุรี, หน้า 20-21.

³⁶ สจข. กบ.6.7/4 ห้างคลากและบริษัทบ่อพลอยไพลิน บ่อนาวง บ่อทองกระบิล โอนให้บริษัทสยามซินเคต, 11 มีนาคม ร.ศ.121 - 2 มกราคม ร.ศ.126.

³⁷ สจข. ร.5 ก.14/23 รายงานพระยาชลยุทธตรวจราชการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก, 29 กันยายน ร.ศ. 114.

3 บาทต่อปี อาชีพขุดพลอยในจันทบุรีรวมไปถึงในตราดได้ดึงดูดให้มีแรงงานจากภายนอกอพยพเข้ามาซึ่งช่วยส่งเสริมให้การค้าภายในจันทบุรีขยายตัวเพิ่มขึ้น

ในช่วงระหว่างการยึดครองเมืองจันทบุรีของฝรั่งเศสนั้น เป็นระยะเวลาที่เศรษฐกิจการค้าของจันทบุรีขยายตัวมากขึ้น นอกจากปัจจัยภายในของจันทบุรีที่มีกลุ่มชาติพันธุ์และความชำนาญในการประกอบอาชีพที่หลากหลายและมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ปัจจัยภายนอกที่มีส่วนส่งเสริมและผลักดันให้เศรษฐกิจการค้าของจันทบุรีขยายตัวอย่างยิ่งก็คือ การเข้ามาของฝรั่งเศส โดยเฉพาะการค้าภายในกับไซ่ง่อนซึ่งฝรั่งเศสปกครองอยู่ และมีเส้นทางทางทะเลที่เชื่อมต่อมาอยู่กับจันทบุรีได้โดยสะดวก ดังนั้นไซ่ง่อนจึงกลายเป็นตลาดการค้าชายแดนที่ขยายตัวขึ้นมา แทนที่การค้าระบบบรรณาการกับจีนซึ่งสิ้นสุดลงภายหลังการเกิดสงครามฝิ่นในจีน พ.ศ. 2385 และพัฒนาการของการเดินเรือที่หันมาใช้เรือกลไฟและเรือกำปั่นแทนเรือสำเภาซึ่งช่วยอำนวยความสะดวกในเรื่องระยะเวลาเดินทางที่สั้นลงและการเพิ่มระวางบรรทุกสินค้า ในสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ามายึดครองจันทบุรีนั้น ฝรั่งเศสได้จัดให้มีเรือกลไฟ³⁸ ชื่อเรือ “โดโน” เดินทางระหว่างไซ่ง่อนมาจันทบุรี เพื่อลำเลียงสินค้า เสบียงอาหาร เช่น เนื้อโค ซึ่งในจันทบุรีมีไม่พอจำหน่ายแก่กองทหารฝรั่งเศสและยังรับส่งนายทหารฝรั่งเศสและญวนระหว่างไซ่ง่อนกับจันทบุรี นอกจากนี้เรือโดโนยังเชื่อมต่อเส้นทางการค้าไปถึงท่าเรือกรุงเทพฯ ทำให้พ่อค้าและราษฎรที่ต้องการจะเดินทางเข้ากรุงเทพฯ สามารถโดยสารไปกับเรือโดโนได้³⁹ โดยจ่ายค่าธรรมเนียมตามอัตราที่กำหนด การเดินเรือมีกำหนดเดือนละ 2 เที่ยว แล่นระหว่างไซ่ง่อน-จันทบุรีและกรุงเทพฯ และแวะจอดพักที่ท่าเรือกรุงเทพฯ เพื่อรอรับผู้โดยสารและสินค้า เป็นเวลา 48 ชั่วโมง โดยบริษัทแมซาแซร์ริส ฟลูเวีย (Messageries Fluviales) เป็นผู้ดำเนินการ และรัฐบาลฝรั่งเศสได้ให้เงินอุดหนุนกิจการของบริษัทเที่ยวละ 4,428 บาท 24 สตางค์ รวมเป็นเงินปีละ 94,800 บาท⁴⁰ (ดูตารางที่ 3.2 ประกอบ)

³⁸ นอกจากเรือโดโนแล้วยังปรากฏชื่อเรือแม่โขง และเรือกวางนัมด้วย. โปรดดูใน สจข. ร.5 ฝ. 2.2/13 รายงานเรือฝรั่งเศสมาเมืองจันทบุรี, 23 ก.ค. ร.ศ. 121 - 6 ธ.ค. ร.ศ. 123.

³⁹ หลวงสาครชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 106.

⁴⁰ สจข. ร.5. บ.12/4 สัญญาเดินเรือเมล์ระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก.

ตารางที่ 3.2

การเดินทางเรือกลไฟของบริษัทฝรั่งเศสระหว่างจันทบุรีกับไซ่ง่อนระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2446

วัน/เดือน/ปี ที่ได้รับ รายงาน	ชื่อเรือ	สิ่งของที่บรรทุก	
		ขามา	ขากลับ
23 ก.ค. 2445	เรือแม่โขง	โค 31 ตัว สิ่งของ 41 หีบ, สิ่งของ 30 หีบ เสบียงอาหาร สิ่งของ 20 ชั่ง	ทหารปืนเล็ก 1 คน ร้อยเอกบาเลนาตพร้อมกับ ทหารบางคน
23 มิ.ย. 2446	เรือโดโน	-	นายสิบและพลทหาร 44 คน
29 ก.ค. 2446	เรือโดโน	ทหารยศร้อยเอก ทหารปืนเล็ก 40 คน ปืนเล็ก 40 กระบอก หีบสิ่งของ 100 หีบ	-
26 ส.ค. 2446	เรือโดโน	ทหารปืนเล็ก 3 คน ทหารญวน 2 คน	ทหารปืนเล็ก 6 คน ทหารญวน 5 คน
30 ส.ค. 2446	เรือโดโน	-	ทหารฝรั่งเศสปืนเล็ก 10 คน ทหารญวน 4 คน
23 พ.ย. 2446	เรือกวางนัม	ทหารยศร้อยเอก 1 คน ทหารญวน 13 คน	ทหารญวน 5 คน
27 พ.ย. 2446	เรือกวางนัม	ทหารนายสิบฝรั่งเศส 1 คน ทหารญวน 2 คน	ทหารนายสิบฝรั่งเศส 2 คน ทหารญวน 57 คน
23 ธ.ค. 2446	เรือกวางนัม	ทหารฝรั่งเศส 6 คน ญวนผู้หญิง 2 คน	ทหารปืนเล็ก 60 คน ญวนผู้หญิง 76 คน
14 ม.ค. 2446	เรือกวางนัม	ทหารญวน 42 คน ญวนผู้หญิง 15 คน หีบใส่กระสุนปืน 4 หีบ	ทหารญวน 50 คน ญวนผู้หญิง 13 คน

ตารางที่ 3.2 (ต่อ)

การเดินทางรถไฟของบริษัทรฟฝรั่งเศสระหว่างจันทบุรีกับไซ่งอนระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2446

วัน/เดือน/ปี ที่ได้รับ รายงาน	ชื่อเรือ	สิ่งของที่บรรทุก	
		ขามา	ขากลับ
1 ก.พ. 2446	เรือโดโน	ทหารญวน 25 คน ผู้หญิงญวน 5 คน สิ่งของ 30 หีบ กระสุนปืน 8 หีบ	-
29 ก.พ. 2446	เรือโดโน	ทหารฝรั่งเศส 37 คน ทหารญวน 27 คน ญวนผู้หญิง 10 คน สิ่งของ 300 หีบ	-
2 เม.ย. 2447	เรือโดโน	ทหารญวน 4 คน ทหารฝรั่งเศส 3 คน สิ่งของ 150 หีบ	-
2 มิ.ย. 2447	เรือโดโน	ทหารญวน 28 คน ชาวฝรั่งเศส 1 คน	ชาวฝรั่งเศส 1 คน ทหารญวน 5 คน

ที่มา : สจข. ร. 5 ฝ. 2.2/13 รายงานเรือฝรั่งเศสมาเมืองจันทบุรี, 23 ก.ค. ร.ศ. 121 - 6 ธ.ค.
ร.ศ. 123.

จากตารางจะเห็นว่าเรือกลไฟของบริษัทฝรั่งเศสที่เดินทางระหว่างจันทบุรีและ
 ไซ่ง่อนนี้ จะบรรทุกสินค้าขาเข้าเพื่อมาขายในจันทบุรีเป็นจำนวนมากบางครั้งราวมีจำนวนถึง 100
 ทีบ ส่วนขากลับไปยังไซ่ง่อนนี้ไม่มีรายงานว่านำสินค้าออกไปจากจันทบุรี ส่วนใหญ่จะเป็นการขน
 ขาวญวนกลับไปไซ่ง่อน มากกว่า โดยเฉพาะในช่วงปลายปี พ.ศ. 2447 จะเห็นว่ามีผู้นำผู้หญิง
 ขาวญวนกลับไปไซ่ง่อนจำนวนมาก เนื่องจากเป็นช่วงเวลาฝรั่งเศสใกล้จะถอนทหารออกไปจาก
 จันทบุรี

นอกจากการขายตัวทางการค้ากับไซ่ง่อนแล้ว ตลาดการค้าภายในตัวเมืองจันทบุรี
 เองก็มีการปรับเปลี่ยนทั้งรูปแบบการค้าและสินค้า โดยเฉพาะที่บริเวณหน้าค่ายทหารของฝรั่งเศส
 มีชาวจีนฮกเกี้ยนในบังคับของฝรั่งเศสได้รับอนุญาตให้ตั้งโรงงานจำหน่ายสินค้าและเครื่องดื่ม
 ให้แก่ทหารชาวฝรั่งเศสและทหารญวน ซึ่งสินค้าที่จำหน่ายส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าที่สั่งมาจาก
 ไซ่ง่อน ได้แก่ เสื้อผ้า ยาสูบ สุรา อาหารกระป๋อง อาวุธปืน และเครื่องกระสุนปืน⁴¹ เป็นต้น ร้านค้า
 เหล่านี้แตกต่างจากร้านค้าพื้นเมืองเดิมที่จำหน่ายเพียงสินค้าชั้นปฐมภูมิมาเป็นการจำหน่ายสินค้า
 พุ่มเฟือยที่สั่งจากต่างประเทศ ซึ่งการขายสินค้าให้กับทหารฝรั่งเศสนั้นย่อมทำกำไรได้ดีกว่าการ
 ขายกับชาวไทย

นอกจากสินค้าพุ่มเฟือยประเภทสินค้าอุปโภคและบริโภคแล้ว ปรากฏว่าในสมัยที่
 ฝรั่งเศสเข้ามา ยังมีการเปิด โรงบ่อนเบี้ย โรงสุรាយาผื่น ซึ่งโรงบ่อนเบี้ยที่เปิดในเมืองจันทบุรีนี้
 ส่วนใหญ่เป็นของชาวจีน ทหารฝรั่งเศสและญวนที่เข้าโรงบ่อนเบี้ยนั้นมีตั้งแต่พลทหารถึงทหารชั้น
 นายร้อย และนิยมมาเล่นกันในวันอาทิตย์เนื่องจากเป็นวันหยุดพักผ่อนและวันรับเบี้ยเลี้ยงประจำ
 สัปดาห์⁴² ความนิยมในการเล่นการพนันในเมืองจันทบุรีระยะนี้เห็นได้จาก ในปี พ.ศ. 2439-2440
 สามารถเก็บอากรบ่อนเบี้ยได้ถึง 25,760 บาท ขณะที่อากรสุกร เปิด โก่ เก็บได้เพียง 19,760 บาท⁴³
 ชื่อตำบลที่ปรากฏว่ามีโรงบ่อนเบี้ยในช่วง พ.ศ. 2440 ได้แก่ ตำบลตลาดหน้าเมือง ตำบลท่าใหม่
 ตำบลบางกะจะ ตำบลบ้านพลั่ว ตำบลปากน้ำจันทบุรี⁴⁴ นอกจากนั้นในระยะนี้ยังเกิดการประกอบ

⁴¹ หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 119.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 109.

⁴³ สจ.จ. ร.5 ค.14.4/12 ราษฎรแผนกภาษีอากรมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี ศก 116, 30
 ตุลาคม ร.ศ. 115 - 7 พฤษภาคม ร.ศ. 116.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน.

ธุรกิจ "โรงหญิงสัญญา" หรือการค้าหญิงโสเภณีซึ่งหญิงเหล่านี้ส่วนมากเป็นทาสค่าน้ำเงินที่เจ้าของโรงหญิงสัญญาได้ทำการไถ่ถอนมาจากกรุงเทพฯ⁴⁵ หลวงสาครคชเขตต์กล่าวถึงโรงหญิงสัญญาในจันทบุรีว่า โรงหนึ่งมีหญิงไม่ต่ำกว่า 5 - 6 คน และมีอยู่ด้วยกันหลายโรง เมื่อพระยาศรีสุนทรเทพไปตรวจราชการที่เมืองจันทบุรีใน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ได้เขียนรายงานว่า "...มีโรงหญิงนครโสเภณีสองแห่งมีหญิงรวมห้าคน ตั้งสำหรับกองทหารฝรั่งเศสเท่านั้น พวกฝรั่งเศสเจ็บป่วยไปมาก เจ้าของโรงได้ถามข้าพระพุทธเจ้าว่า ถ้าให้เล็กก็จะเล็กให้ ข้าพระพุทธเจ้ายังให้รอมไปพอลิ้นปีกก่อน..."⁴⁶ แต่ไม่ได้ระบุว่าผู้ประกอบการโรงหญิงสัญญาเหล่านี้เป็นคนเชื้อชาติอะไร ซึ่งหญิงสัญญาในสมัยนั้นนอกจากจะเป็นหญิงไทยแล้วยังมีหญิงญี่ปุ่นด้วยประมาณ 2-3 คน ผู้ที่นำมาคือมองซิเออร์ พิลาเดน ชาวยุโรป⁴⁷ เมื่อปรากฏว่ามีทหารญวนและทหารฝรั่งเศสที่เยวโรงหญิงสัญญาและเกิดติดโรค ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสจึงร้องเรียนให้ทางการบังคับผู้ประกอบการให้นำหญิงสัญญาไปให้นายแพทย์ฝรั่งเศสตรวจอาทิตย์ละครั้ง เรื่องการตรวจโรคนี้มีกล่าวถึงในจดหมายแจ้งแก่เจ้าเมืองจันทบุรี ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ว่า "นางสุนหญิงสัญญาโรคเป็นโรคติดต่อ ให้ระวังในการที่จะนำอันตรายไปแก่ผู้อื่น"⁴⁸ หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศส ที่มีความใส่ใจอย่างยิ่งในการป้องกันโรคติดต่อที่อาจเกิดกับทหารในจันทบุรี การที่มีแพทย์ทหารประจำที่ทำการกองทหารฝรั่งเศสนั้นนอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ทหารฝรั่งเศสและทหารญวนแล้ว ยังได้ช่วยให้การรักษาแก่ชาวจันทบุรีด้วย เนื่องจากในสมัยนั้นยังไม่มีสถานพยาบาลที่ได้มาตรฐาน การรักษาโรค

⁴⁵พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตราพระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุลูกทาสลูกไทย เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2417 ให้มีผลย้อนหลังไปถึงปีที่พระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ จึงมีบัญญัติว่า ลูกทาสซึ่งเกิดเมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2411 ให้มีสิทธิได้ลดค่าตัวทุกปี โดยกำหนดว่า เมื่อแรกเกิด ชายมีค่าตัว 8 ตำลึง หญิงมีค่าตัว 7 ตำลึง เมื่อลดค่าตัวไปทุกปีแล้ว พอครบอายุ 21 ปีก็ให้ขาดจากความเป็นทาสทั้งชายและหญิง พอถึงปี พ.ศ. 2448 ก็ได้ออกพระราชบัญญัติเลิกทาสที่แท้จริงขึ้น เรียกว่า "พระราชบัญญัติทาส ร.ศ.124" (พ.ศ. 2448). โปรดดูรายละเอียดใน วิชัย อุดมสมบูรณ์ดี, การเลิกทาสกับวิวัฒนาการทางรัฐประศาสนศาสตร์ ไทย: ศึกษากรณี กระบวนการในเชิงนโยบายสาธารณะ (งานวิจัยรัฐประศาสนศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543).

⁴⁶พระยาศรีสุนทรเทพตรวจราชการเมืองจันทบุรี 11 ตุลาคม ร.ศ. 117 ตีพิมพ์ใน มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, เรื่องเมืองจันทบุรี, หน้า 25.

⁴⁷หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 115.

⁴⁸สจ. (จันทบุรี), จดหมายเรื่องอ้าแดงสุนเป็นพาหนะนำโรค, 27 สิงหาคม ร.ศ. 119.

จะเป็นการใช้สมุนไพรรักษาของหมอพื้นบ้านและการทรงเจ้าเข้าผี⁴⁹ ดังนั้นช่วงที่กองทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่หากมีข้าราชการ หรือพลเมือง ที่มีความเจ็บไข้ได้ป่วยหรือมีบาดแผลที่ต้องทำการเย็บแผล ผ่าตัด ก็ไปขอให้นายแพทย์ฝรั่งเศสรักษาให้ได้ แต่ก่อนที่จะทำการตรวจรักษาหรือขอยา นั้นจะต้องได้รับอนุญาตจากข้าหลวงประจำจังหวัดก่อน แล้วจึงจะให้ล่านำคนป่วยไปส่งที่กองทหารหรือมีหนังสือนำตัวไปให้นายแพทย์ฝรั่งเศสตรวจรักษาอาการ⁵⁰ การช่วยรักษาผู้ป่วยในจินตपुरีของแพทย์จากฝรั่งเศสนี้สันนิษฐานว่าส่วนใหญ่ผู้ที่ไปรักษาได้น่าจะเป็นบุคคลที่มีความสำคัญหรือเป็นข้าราชการในจินตपुरีมากกว่าที่จะเป็นราษฎรทั่วไป เนื่องจากมีชั้นตอนยุ่งยาก และคงมีเฉพาะผู้ที่อยู่ใกล้บริเวณค่ายทหารเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดีการรักษาพยาบาลผู้ป่วยในจินตपुरีนี้ถือเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งที่ฝรั่งเศสทำให้กับชาวจินตपुरีช่วงสมัยแห่งการยึดครอง

3.3.2 ปัญหาเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศส

แม้การเข้ามาของฝรั่งเศสจะมีส่วนผลักดันให้เศรษฐกิจการค้าของจินตपुरีเกิดสภาพคล่อง⁵¹ มีการขยายเส้นทางการค้าไปยังไซ่ง่อน แต่ก็เป็นที่เกิดความยุ่งยากขึ้นเมื่อมีพ่อค้าเชื้อสายจีนและญวนจำนวนมากอาศัยอำนาจของฝรั่งเศสเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ โดยไปขอจดทะเบียนเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส⁵² ซึ่งจะให้เกิดความสะดวกรวดในการติดต่อค้าขายกับบรรดาเมืองที่เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ตลอดจนการนำสินค้าที่ไม่ต้องเสียภาษี เช่น สุรา มาจำหน่ายให้แก่กองทหารฝรั่งเศส ซ้ำยังเป็นช่องทางในการหลบเลี่ยงภาษีประเภทอื่นของรัฐ

⁴⁹ขุนจงจัดนิสสัย (สนิท ศตะกुरुมะ), บันทึกเรื่องทั่วไปเมื่อมาอยู่จินตपुरี (สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติจินตपुरี, 2467), แผ่นที่ 7. (เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์)

⁵⁰หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจินตपुरี, หน้า 135.

⁵¹สภาพคล่อง ในความหมายของผู้เขียน หมายถึงความสามารถในการเปลี่ยนสิ่งของหรือสินทรัพย์ไปเป็นเงินสด เช่น การขายของพอขายไปก็จะได้เงินสดกลับมาทันที การที่มีสภาพคล่องสูงหรือต่ำนั้นขึ้นอยู่กับความต้องการในสินค้าของผู้บริโภค และความสามารถหรือกำลังในการซื้อ ในช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งกองทหารในจินตपुरีนั้น จากหลักฐานต่างๆ ประกอบการศึกษาจะเห็นว่าฝรั่งเศสมีกำลังซื้อสูง สินค้าต่างๆ ที่สั่งเข้ามาสามารถจำหน่ายได้อย่างต่อเนื่อง สินค้าสามารถระบายออกได้ ทำให้ระบบเงินตรามีการหมุนเวียน และน่าจะกล่าวได้ว่าการเงินอยู่ในสภาพคล่อง (ผู้เขียน)

⁵²การจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสจะสอบถามคนที่ขอจดทะเบียนแล้วบันทึกไว้เป็นหลักฐาน 1 ชุด พร้อมกับออกหนังสือประจำตัวคนในบังคับ 1 ฉบับ ให้คนที่มาขอจดทะเบียนเก็บไว้กับตัว เรียกว่าหนังสือประจำตัว ข้อมูลที่บันทึกประกอบด้วย เลขประจำตัว วัน เดือน ปี ที่ขอจด ชื่อของคนจด ที่ตั้งบ้านเรือน ปีเกิด ความสูง ชาติ อายุ ตำบลที่เกิด ตำบลหนิ ชื่อบิดา ตำบลที่เกิดของบิดา ตำบลที่เกิดของปู่

อีกทั้งได้ยังอาศัยอำนาจฝรั่งเศสในการคุ้มครองผลประโยชน์ทางการศาล ฝ่ายฝรั่งเศสก็ได้ผลประโยชน์จากการเก็บค่าธรรมเนียมในการออกหนังสือให้แก่บุคคลเหล่านี้⁵³ และเสมือนเป็นการล่อลวงกำลังคนให้เข้าเป็นคนของฝ่ายตนให้มากที่สุด เพื่อการนำมาใช้เป็นข้ออ้างในการเจรจาต่อรองกับฝ่ายไทยในอนาคต เนื่องจากกำลังคนนั้นเป็นฐานอำนาจที่มีความสำคัญกับความมั่นคงของราชอาณาจักร ดังนั้นการที่ชาวจีนและชาวญวนในจันทบุรีไปขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสจึงถือเป็นประเด็นปัญหาที่สำคัญมาก เพราะนอกจากจะทำให้ไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) ยังเกิดการรั่วไหลในการจัดเก็บรายได้ของรัฐในรูปของภาษีอากรประเภทต่างๆ ด้วย

ในปี พ.ศ. 2440 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้มีคำสั่งมายังผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีในเรื่องที่จะต้องบอกกล่าวแก่ฝรั่งเศสเกี่ยวกับคนในบังคับของฝรั่งเศสว่า⁵⁴

...ไทยจะไม่ยอมรับคนที่ไม่ได้เกิดในแผ่นดินฝรั่งเศส แต่เข้ารับหนังสือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ถ้ามีเหตุการณ์ถ้อยความเกิดขึ้นแก่คนพวกนี้ แม้เราจะต้องผ่อนผันเพื่อรักษาความเรียบร้อยก็ต้องบอกแก่ฝรั่งเศสว่า เราทำอย่างนี้เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยในเมืองจันทบุรี แต่เราจะยอมรับว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องไม่ได้ สำหรับคนเหล่านี้ถ้าพระยาจันทบุรีจะเขียนในจดหมายจะต้องเรียกว่าคนซึ่งอ้างว่า⁵⁵ เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส อย่าเรียกว่าคนในบังคับฝรั่งเศสเฉยๆ ไม่ได้เป็นอันขาด....

จะเห็นว่าปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นปัญหาที่ส่วนกลางให้ความสำคัญอย่างจริงจัง และพยายามหาข้อสรุปว่าคนประเภทใดบ้างจะถือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ในระหว่างที่มีปัญหากันอยู่นั้นทางฝ่ายไทยจะใช้คำว่า "คนซึ่งอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส" เป็นการแสดงให้ฝรั่งเศสเห็นว่าไทยยังไม่ยอมรับว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง และแม้ว่าทางราชการเมืองจันทบุรีจะประท้วงการรับเอาคนจีนที่เกิดในเมืองจีนและบุตรหลานจีนที่เกิดในเมืองไทยให้เข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส

⁵³ หลวงสาครศุขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 85.

⁵⁴ ม.ล. มานิจ ชุมสาย, เอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มของทางราชการ ซึ่งอยู่ใต้ฐานสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส (กรุงเทพฯ: เฉลิมนิจ, 2520), หน้า 51.

⁵⁵ เน้นข้อความโดยผู้เขียน

เนื่องจากว่าคนเหล่านี้ไม่ได้เกิดในประเทศฝรั่งเศสและไม่ได้เกิดในประเทศที่เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส แต่ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสก็ได้ใส่ใจ และยังคงทะเลาะเบาะแว้งกับคนจีนเหล่านี้มากขึ้น ทำให้เกิดปัญหาในการปกครองบ่อยครั้ง เพราะคนในบังคับฝรั่งเศสมักอ้างสิทธิพิเศษเหนือคนไทยและหลีกเลี่ยงการเสียภาษีหรือบางครั้งเมื่อเกิดคดีความก็ไม่ยอมมาขึ้นศาลไทย ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพราะไทยไม่ยอมรับรองใบคุ้มกันที่ไม่มีตราประทับของไทยกำกับและไม่ยอมให้จดทะเบียนคนที่ไม่ได้มาจากเมืองขึ้นของฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสถือว่า เมื่อฝรั่งเศสออกใบรับรองให้คนในบังคับแล้วถือว่าใช้ได้ โดยไม่จำเป็นต้องให้ไทยตกลงหรือรับรอง ดังปรากฏว่าเมื่อผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีประท้วงไปยังฝ่ายฝรั่งเศสถึงเรื่องจีนซึ่งเกิดในเมืองจีนแต่กลายเป็นคนบังคับในฝรั่งเศสและใบสำคัญที่ฝรั่งเศสออกให้ไม่มีตราของฝ่ายไทยกำกับ จึงมีหนังสือประท้วงไปยังผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส ต่อมาผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสตอบว่า

ข้าพเจ้าได้ถามท่านมิสเตอร์ฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ ในความเรื่องนี้แล้ว ท่านได้ตอบมายังข้าพเจ้าว่าหนังสือคุ้มตัวสำหรับคนในบังคับฝรั่งเศส ไม่ต้องเซ็นชื่อประทับตราของขุนนางฝ่ายสยามเลย ในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีก็มีได้กล่าวโทษกันชัดชัดแต่ประการใดในเรื่องนี้⁵⁶

จากรายงานของนายบุนเซน (Bunsen) ราชทูตอังกฤษประจำประเทศไทยที่มีไปถึงลอร์ดคิมเบอลี (Kimberly) กล่าวว่ามิสเตอร์ชอนขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสทุกวัน และเนื่องจากไม่มีการควบคุมการจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสทำให้จำนวนคนในบังคับของฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจาก พ.ศ. 2440 ที่มีจำนวน 5,000 คน เพิ่มขึ้นเป็น 8,000 คน ใน พ.ศ. 2447⁵⁷

จากรายงานของพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ซึ่งเดินทางมาตรวจราชการที่จันทบุรีใน พ.ศ. 2441 ได้วิเคราะห์ถึงสาเหตุที่ชาวจีนและชาวญวนต่างพากันไปสมัครเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสว่า

⁵⁶ม.ล. มานิจ ชุมสาย, เอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มของทางราชการ ซึ่งอยู่ใต้ถุนสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส, หน้า 111.

⁵⁷สจข. ร.5 ฝ.19/9 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, 14 มกราคม ร.ศ. 122.

...การที่ราษฎรจันทบุรีพากันนิยมฝรั่งเศสและเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส นั้นจะเห็นว่ามีสาเหตุมาจากผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง สนใจและเอาใจใส่ แต่พวกพ่อขุนที่พี่น้อง ไม่ได้ดูแลราษฎรให้ทั่วถึง ไม่สามารถเป็นที่พึ่งให้แก่ราษฎรในด้านต่างๆ ได้ และราษฎรรู้สึกว่าจะไม่ได้รับความยุติธรรม⁵⁸

ดังได้มีชาวจีนที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสได้ให้หัวหน้า อันประกอบด้วย จีนจีน จีนเยียว จีนลิมติน จีนเต็กฮู จีนแจ่ม จีนเล่าโม และจีนอื่นๆ อีกหลายคนมาร้องทุกข์ต่อพระยาศรีสทเทพว่า ไม่ได้รับความยุติธรรมและยอมรับผิดที่ไปรับหนังสือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส แต่ทั้งนี้ที่ทำไมไปเพราะ ต้องการหาที่พึ่งเพื่อป้องกันการเบียดเบียนต่างๆ ที่ได้รับ เช่น การเก็บภาษีอากรที่ชูดริต ปัญหากรณีพิพาทกับคนไทยแล้วข้าราชการไทยเข้าข้างคนไทยด้วยกัน นอกจากสาเหตุดังกล่าวแล้ว การเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสก็ยังช่วยสร้างอภิสิทธิ์ คือ ไม่ต้องเข้าเวรรับราชการ เป็นช่องทางในการนำสินค้าที่หลบเลี่ยงภาษีเข้ามาจำหน่าย เนื่องจากการนำสินค้าและสุราจากไซ่ง่อนเข้ามายังจันทบุรีโดยเรือเมล์ของฝรั่งเศสนั้นจะไม่ต้องเสียภาษี⁵⁹ เนื่องจากฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นของที่น่าเข้ามาจำหน่ายเฉพาะในค่ายทหาร ทำให้บรรดาพ่อค้าฉวยโอกาสลักลอบนำสินค้าจากเขตปกครองของฝ่ายไทย เข้าไปขายในเขตยึดครองของฝรั่งเศสและขณะเดียวกันก็ลักลอบนำสินค้าจากเขตยึดครองของฝรั่งเศส (เขมรและญวน) เข้ามาขายตามตลาดการค้าชายแดนและขายส่งให้โรงงานในเมืองในราคาถูก ก่อให้เกิดปัญหาทั้งกับเจ้าภาษีนายอากร และปัญหาด้านการจัดเก็บภาษีอากรของรัฐที่จัดเก็บได้น้อยลง⁶⁰ ซึ่งปัญหาดังกล่าวจะได้นำเสนอในเรื่องการจัดเก็บภาษีอากรในจันทบุรีต่อไป

3.3.3 การชำระคดีความในเมืองจันทบุรี

การชำระคดีความในเมืองจันทบุรีก่อนการตั้งกระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ 25 มีนาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ.2434) ยังใช้วิธีการตามกฎหมายตราสามดวง เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสจันทบุรี ใน พ.ศ. 2419 ปรากฏความในพระราชนิพนธ์ตอนหนึ่งว่า ในเมืองจันทบุรีมีกรมการเมืองทำหน้าที่เกี่ยวกับคดีความ มีพนักงานว่าความเงินกับว่าความต่างประเทศ แลมีล่ามจีนคือขุนพินิจภาษา การพิพาคติคดีของศาลมักอื้ออ้อล่าช้า เป็นเหตุให้มีคดีค้าง

⁵⁸ สจข.ร.5 ม.42/11 รายงานพระยาศรีสทเทพจัดราชการเมืองจันทบุรี 11 ตุลาคม ร.ศ. 117.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁰ สจข. ร.5 ค.14 1 ซ/19 เรื่องภาษีอากรสุราเมืองจันทบุรี.

ทับถมในศาลเป็นอันมาก⁶¹ ภายหลังจากจัดตั้งกระทรวงยุติธรรมมีการรวมศาลที่กระจัดกระจาย ขึ้นอยู่หลายสังกัดให้มาอยู่กับกระทรวงยุติธรรมแต่เพียงแห่งเดียว แต่ในระยะแรกดำเนินการได้ เฉพาะศาลในกรุงเทพฯ ส่วนศาลในหัวเมืองนั้นกระทรวงยุติธรรมยังไม่มีอำนาจบังคับบัญชา จนกระทั่งได้มีการประกาศใช้พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438) แบ่งศาลประจำ สำหรับพิจารณาคดีตามหัวเมืองเป็น 3 ชั้น คือ ศาลมณฑล ศาลเมือง และศาลแขวง⁶² ในการจัดตั้ง ศาลหัวเมืองนี้มีข้อจำกัดเนื่องจากการชำระสะสางคดีความค้างเก่าซึ่งดำเนินมาตามกระบวนการ พิเคราะห์แบบเก่า ยังไม่อาจจะจัดทำให้เสร็จไปได้โดยเร็วพลัน ระหว่างนี้คดีความทั้งในกรุงและ หัวเมืองได้ทวีเพิ่มขึ้น เพื่อที่จะให้การพิจารณาคดีดำเนินไปตามวิธีใหม่คล้ายคลึงกัน จึงทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความอาญามีโทษ สำหรับใช้ไปพลางก่อน ร. ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ตามรายงานของพระยาศรีสหเทพใน พ.ศ. 2441 ได้กล่าวถึงการปกครอง และศาลจันทบุรีว่า ศาลเมืองในขณะนั้นไม่มีที่ทำการต้องอาศัยว่าความกันในโรงละครข้างเรือน พระยาจันทบุรี พระยาศรีสหเทพจึงสั่งให้รวมศาลไว้ในที่ว่าการเมืองที่กำลังจะก่อสร้างขึ้นใหม่ ในศาลมีหลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว) เป็นผู้พิพากษา จัดเป็นคนฉลาด ซื่อเสียดีและมีมีความเข้าใจ ในกระบวนการพิพากษาคดีอย่างใหม่ แต่ขาดความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับขนบธรรมเนียม ฝรั่งเศษ พระยาศรีสหเทพจึงทูลถวายคำแนะนำไปในรายงานว่าควรจะต้องแต่งตั้งผู้พิพากษาใหม่ที่ เข้าใจขนบธรรมเนียมฝรั่งเศษและความต่างประเทศเป็นอย่างดี⁶³

จากรายงานเรื่องศาลเมืองจันทบุรีของพระยาศรีสหเทพซึ่งมาตรวจราชการเมือง จันทบุรีในระหว่าง ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 123 อันเป็นระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี และเกิด ปัญหาการเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสของชาวจีนและชาวญวน ปัญหาดังกล่าวส่งผลกระทบต่อ การพิจารณาคดีความและเรื่องการค้าของไทย เนื่องจากฝ่ายฝรั่งเศสไม่ยอมให้ศาลไทย พิจารณาคดีความของคนในบังคับฝรั่งเศส หรือมักส่งจดหมายประท้วงหาว่าศาลไทยพิจารณาคดี ไม่เป็นธรรม บางครั้งมีการทำรายงานแจ้งเจ้ากระทรวงทางกรุงเทพฯ ให้มีการร้องเรียนไปยัง

⁶¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "จดหมายเหตุเสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419)", **ชุมนุมเรื่องจันทบุรี**, หน้า 165.

⁶²สจข. ร.5 ม. 12/78.3 พระธรรมนูญศาลหัวเมือง รัตนโกสินทร์ศก 114.

⁶³มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, **รายงานการตรวจจัดราชการเมืองจันทบุรี ร.ศ. 117** (พิมพ์ในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท พระยาศรีธรรมศกราช (ปิว บุนนาค) วันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2496), หน้า 14.

กระทรวงต่างประเทศ และสถานทูตรีพับลิคของฝรั่งเศส ทำให้กว่าจะมีการตัดสินคดีความแต่ละคดี ต้องใช้เวลานาน⁶⁴ ในช่วงนี้ได้เกิดคดีความเกี่ยวคนในบังคับของฝรั่งเศสหลายคดี พระยาศรีสหเทพ จึงตระหนักว่าผู้พิพากษาของศาลจันทบุรีจำเป็นต้องมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับภาษาและขนบธรรมเนียมของฝรั่งเศสเป็นอย่างดี เพื่อที่จะสามารถจัดการพิจารณาคดี หรือไกล่เกลี่ยข้อเรียกร้องของคนในบังคับฝรั่งเศสได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับคดีความของคนในบังคับฝรั่งเศสนั้นตามหนังสือสัญญา ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 ระบุให้ศาลคดีต่างประเทศ มีอำนาจชำระคดีคนในบังคับฝรั่งเศสที่ได้จดทะเบียนก่อนวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 และชำระคดีความของคนไทยที่คนในบังคับฝรั่งเศสที่จดทะเบียนก่อนวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 เป็นผู้ฟ้อง⁶⁵ และมีข้อความระบุว่า

กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะมาคุมดูแลการชำระ หรือตั้งคนที่เป็นฝรั่งเศสมาดูแล ก็ได้ แลกงสุลมีอำนาจที่จะแนะนำตักเตือนอะไรก็ได้ แต่ถ้าจำเป็นเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส กงสุลมีอำนาจเขียนหนังสือขอถอนเอาความไปว่าเสียเองแต่ลำพังได้⁶⁶

ตัวอย่างคดีความของคนในบังคับฝรั่งเศสที่หลีกเลี่ยงการเสียภาษีและการขึ้นศาลไทยได้แก่

...จีนตั้งเต็งอยู่ที่อำเภอแกลง (ซึ่งขึ้นกับศาลมณฑลจันทบุรี) มาฟ้องต่อผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 ว่า กรมการอำเภอแกลง ยึดเอาใบคุ้มกันของเขาไว้ ไม่ให้ความเคารพต่อสิทธิอำนาจของฝรั่งเศส เรื่องนี้ พระยาวิษยาธิบดีสอบสวนได้ความว่าจีนตั้งเต็งอยู่ในท้องที่มานานและเสียภาษีผูกปีทุกปี มาในปีนั้นเมื่อเจ้าหน้าที่เรียกตัวมาเสียภาษีผูกปี ตั้งเต็งได้เอาใบคุ้มกันออกมาแสดงว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เมื่อทางบ้านเมืองตรวจดูปรากฏชื่อใน

⁶⁴ วิบูลย์ สิริตระกูล, "ประวัติศาลในจังหวัดจันทบุรี", หนังสือที่ระลึกพิธีเปิดอาคารที่ทำการศาลจังหวัดจันทบุรี วันที่ 19 เมษายน พ.ศ. 2441, หน้า 12.

⁶⁵ สจข. ร.5 ผ. 14/231.2 "ข้อบังคับวิธีพิจารณาสำหรับศาลต่างประเทศ", หนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน.

ใบคุ้มกันใช้ชื่อเต็งนั้ง ไม่ใช่เต็งเต็งทางเจ้าหน้าที่จึงเสนอเรื่องมาหาหรือจังหวัด ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสไม่ยอมรับฟังคำชี้แจงของผู้ว่าราชการเมือง โดยอ้างว่า เมื่อเจ้าหน้าที่สงสัยควรส่งเรื่องมาถามฝรั่งเศส ไม่ใช่ส่งไปหาหรือจังหวัด และในที่สุดทางไทยก็ต้องยอมยกเว้นค่าผูกปี้ให้กับจีนเต็งเต็ง⁶⁷

จากกรณีดังกล่าวเป็นตัวอย่างของชาวจีนที่เข้าสมัครเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส เพื่อหลีกเลี่ยงการจ่ายภาษีผูกปี้ให้กับไทย แม้ว่าทางฝ่ายไทยจะมีหลักฐานชัดเจนว่าจีนเต็งเต็งแต่เดิมเป็นจีนผูกปี้ไทยและเพิ่งจะจดทะเบียนเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสก็ยังให้การช่วยเหลือทำให้ชาวจีนคนดังกล่าวไม่ต้องจ่ายเงินค่าผูกปี้ ซึ่งการแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสสามารถให้การปกป้องคุ้มครองคนในบังคับให้ได้รับผลประโยชน์เต็มที่ ยิ่งทำให้ชาวจีนและชาวญวนในจันทบุรีนิยมสมัครเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

อีกกรณีเป็นเรื่องของจีนลิมติน ที่เกิดในเมืองจีนและได้เข้ามาทำมาหากินในไทยเป็นเวลา 12 ปี ได้เสียภาษีผูกปี้ให้แก่ไทยเป็นประจำเรื่อยมา ใน พ.ศ. 2440 จีนลิมตินขอเป็นตัวแทนเอาหมูไปขายที่ตำบลบางกะจะ แขวงเมืองจันทบุรีและยอมเสียภาษีสุกรตามระเบียบ ต่อมาจีนลิมตินค้างค่าภาษี 485 บาท⁶⁸ และบิดพลิ้วไม่ยอมชำระค่าภาษี นายภาษีจึงส่งเรื่องไปยังศาลให้พิจารณา ศาลได้มีหมายเรียกจีนลิมตินมาสอบสวน แต่จีนลิมตินไม่ยอมให้การต่อศาลและไม่ยอมให้ศาลพิจารณา กลับเอาใบคุ้มกันของฝรั่งเศสมาแสดง ตามการสืบสวนของไทยได้ความว่าตอนที่จีนลิมตินไปขอเป็นตัวแทนขายหมูนั้นไปในฐานะเป็นคนไทย เมื่อได้เป็นตัวแทนแล้วจึงไปขอจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสภายหลัง ใบคุ้มกันของฝรั่งเศสนี้พระยาวิเชียรดิ (แบน บุนนาค) เห็นว่าไม่ถูกต้องเนื่องจากไม่มีตราประทับของเจ้าพนักงานฝ่ายไทย ควรเรียกหนังสือสำหรับตัวของจีนลิมตินคืนและไม่ถือว่าจีนลิมตินเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เรื่องดังกล่าวกรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกการ⁶⁹ เสนอบติกระทรวงต่างประเทศได้มีหนังสือประท้วงไปยังอุปทูตฝรั่งเศส แต่สถานทูตฝรั่งเศสไม่ยอมแก้ไข กลับยั่วว่าจีนลิมตินเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เจ้าภาษีสุกรควรฟ้องเรียกเงินที่จีนลิมตินเป็นหนี้ต่อศาลกงสุลฝรั่งเศส

⁶⁷ ม.ล. มานิจ ชุมสาย, เอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 จากแฟ้มของทางราชการ ซึ่งอยู่ใต้ถุนสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100 -104.

⁶⁹ สมเด็จพระยาเทเวศร์วัชรโรปกการ ในเวลานั้นดำรงพระยศเป็นกรมหลวง

คดีดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสได้เข้ามาคุ้มกันคนจีนไม่ให้ขึ้นศาลไทย และทำให้จีนคนดังกล่าวไม่ต้องเสียภาษีอากร ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าการชำระคดีที่เมืองจันทบุรีนั้น ผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสจะถือว่าตัวเองเป็นผู้แทนของฝรั่งเศสในจันทบุรีเข้ามายุ่งเกี่ยวในการพิจารณาคดีเรื่องคนในบังคับอยู่เสมอ ทั้งนี้เป็นไปตามข้ออ้างจากข้อความในสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 ข้างต้นที่ว่า “กงสุลฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะมาคุมดูแลการชำระ หรือตั้งคนที่ เป็นฝรั่งเศสมาดูแลแทนก็ได้...” ด้วยเหตุนี้ผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสจึงใช้อำนาจแทนกงสุลฝรั่งเศสอย่างเต็มที่ เพื่อปกป้องคนในบังคับของตน

อย่างไรก็ดีปัญหาการชำระคดีที่เกิดขึ้นนี้ ถ้าพิจารณาอีกด้านหนึ่ง การที่คนในบังคับฝรั่งเศสไปฟ้องร้องฝรั่งเศสโดยตรง ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าไม่ได้รับความยุติธรรมจากเจ้าหน้าที่ของไทย อันแสดงให้เห็นถึงความบกพร่องของการบริหารราชการของไทยด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการผลักดันราษฎรให้หันไปหาฝรั่งเศสจะทำให้ฝรั่งเศสมีอำนาจและอิทธิพลเหนือชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร จากปัญหาต่างๆ เหล่านี้จึงมีการพยายามปรับปรุงเรื่องการศาลและกฎหมายของไทยเพื่อให้มีมาตรฐานและเป็นที่ยอมรับแก่ชาวต่างชาติซึ่งใช้ความล่าช้าของกฎหมายและการศาลไทยเป็นข้ออ้างในการรักษาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของตนเอาไว้ ดังปรากฏในข้อความสัญญาตอนหนึ่งในหนังสือสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสว่า⁷⁰

กงสุลจะมีอำนาจอยู่เช่นนี้ จนกว่าไทยจะออกกฎหมายต่างๆ เป็นคดีดี คือกฎหมายลักษณะอาญา ลักษณะแพ่งแลกฎหมายการค้าขาย กฎหมายวิธีพิจารณาแลพระธรรมนูญศาลต่างๆ แล้ว กงสุลจะเลิกไม่ใช้อำนาจเช่นนี้ต่อไป เพราะศาลต่างประเทศทั้งหลายก็จะเลิกและโอนอำนาจไปให้ศาลไทยธรรมดา⁷¹

⁷⁰ สจ.ช. ร.5 ฝ. 14/231.2 “ข้อบังคับวิธีพิจารณาสำหรับศาลต่างประเทศ”, หนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125, ข้อที่ 5.

⁷¹ ภายหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทำการปฏิรูปการนิติบัญญัติ ปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน ปฏิรูปการศาลและการยุติธรรม โดยคำแนะนำของนายโรแลง ยัคแมงส์ (Rolin Jacquemyns) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินชาวเบลเยียม โดยแยกอำนาจตุลาการเป็นอิสระจากอำนาจบริการแต่ยังเชื่อมโยงงานยุติธรรมทั้งหมดให้ขึ้นอยู่กับกระทรวงยุติธรรม จัดให้มีการชำระกฎหมายวิธีพิจารณาความ ตราพระธรรมนูญศาลยุติธรรมและพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความแพ่ง ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) จัดทำประมวลกฎหมายอาญา เลิกโทษการเขียนและทวน เลิกระบบจารีตนครบาล ปรับปรุงกำลังคน เพิ่มเงินเดือนผู้พิพากษา

ใน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) จึงมีการตั้งศาลมณฑลจันทบุรีขึ้น มีอธิบดีผู้พิพากษา ศาลมณฑลเป็นผู้บังคับบัญชา อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลคนแรกคือ นายจำนง อมาตยกุล⁷² ส่วนอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลคนต่อมาคือ หลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันธุมนันท์)⁷³ ซึ่งเคยเป็นกรรมการเมืองฝ่ายตุลาการมาก่อน ศาลมณฑลจันทบุรีมีศาลอื่นที่อยู่ในเขตอำนาจ คือ ศาลเมืองระยอง ศาลเมืองแกลง ศาลเมืองขลุง ศาลเมืองตราด และศาลเมืองประจันตคีรีเขตร์⁷⁴

ปัญหาหลักของการใช้ข้ออ้างการเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเพื่อหลีกเลี่ยงการขึ้นศาลและการเสียภาษีนั้น มิใช่อยู่แค่รายได้ที่ลดลงของรัฐจากการเก็บภาษีเท่านั้น แต่สาระสำคัญที่สุดคือ การกระทำดังกล่าวเป็นการละเมิด "อธิปไตยทางการศาล" ของไทย หากปล่อยให้เหตุการณ์ดำเนินต่อไปเช่นนี้เรื่อยๆ ทางบ้านเมืองของไทยก็จะไม่สามารถนำผู้กระทำผิดมาลงโทษได้ตามกฎหมายเนื่องจากการอ้างตัวเป็นคนในบังคับ ซึ่งหากไทยไม่สามารถจัดการปกครองแบบปกติในพื้นที่ที่เป็นเขตแดนของไทยเองได้ ก็จะเหมือนกับฝ่ายไทยได้เสียจันทบุรีและดินแดนที่มีคนในบังคับไปเป็นอาณานิคมแก่ฝรั่งเศส ดังนั้นไทยจึงพยายามขอเจรจาเพื่อแก้ปัญหาเรื่องคนในบังคับอยู่เสมอ

3.3.4 การจัดเก็บภาษีอากรในจันทบุรี

การเก็บภาษีอากรตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นใช้วิธีให้มีการประมูลเงินหลวง มีผู้รับผูกขาดผลประโยชน์แผ่นดิน ผู้ที่ประมูลได้เรียกว่าเจ้าภาษีนายอากร เจ้าภาษีเป็นผู้เก็บภาษีจากราษฎรอย่างสรรพากรในปัจจุบัน ส่วนนายอากร เป็นผู้ผูกขาดการทำอาชีพนั้นๆ เช่น ผูกขาดเก็บรังผึ้ง ต้มสุรา ตั้งบ่อน เป็นต้น ผู้รับทำภาษีอากรจะขึ้นตรงต่อกรมที่สังกัด เช่น จันทบุรีขึ้นกับกรมท่า ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าภาษีนายอากรต้องมาขึ้นสังกัด

การจัดทำประมวลกฎหมาย เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2440 และได้มีประกาศใช้กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง และประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ซึ่งเสร็จสมบูรณ์ใน พ.ศ. 2478 หลังจากนั้นสยามประเทศจึงได้รับการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามสนธิสัญญาที่ได้ทำไว้กับนานาประเทศ. โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน โรแบร์ แลงการ์ด, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ วิภลย์ พงศ์พนิตานนท์, บรรณาธิการ, **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2526).

⁷²ภายหลังเป็นพระยาสุทนต์ และพระยาเจริญราชไมตรี

⁷³ภายหลังเป็นพระยานครไทยพิเชท

⁷⁴วิบูลย์ สิริตระกูล, "ประวัติศาสตร์ในจังหวัดจันทบุรี", **หนังสือที่ระลึกพิธีเปิดอาคารที่ทำการศาลจังหวัดจันทบุรี วันที่ 19 เมษายน พ.ศ. 2441**, หน้า 19.

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2435 นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีสินค้าผ่านด่านให้รัดกุม โดยได้ตั้งเป็น "ด่านภาษี" กำหนดให้มีเจ้าพนักงานของรัฐเป็นผู้จัดเก็บ และมี "โรงภาษี" ที่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าภาษีนายอากร อัตราการจัดเก็บกำหนดไว้ในพระราชบัญญัติท้องตราซึ่งมีการจัดหมวดหมู่ใน พ.ศ. 2435 เรียกว่า บัญญัติพิกัตภาษีภายใน ร.ศ. 111 วิธีการเก็บมีการตั้งด่านหรือโรงภาษี เพื่อทำการเก็บภาษีเมื่อมีผู้นำสินค้าผ่านด่าน เมื่อเก็บภาษีตามอัตราแล้วจึงออกไปเสรีจให้เป็นหลักฐาน⁷⁵

สำหรับด่านในการเก็บภาษีอากรในเมืองจันทบุรี และเมืองขลุงจากรายงานของพระยาชลยุทธโยธิน ซึ่งมาตรวจราชการหัวเมืองชายทะเลตะวันออกใน พ.ศ. 2438⁷⁶ มีดังนี้

เมืองขลุง มีด่านบก 4 ตำบล ด่านทะเล 1 ตำบล

ด่านบก มี	ด่านสะโค	มีขุนด่าน 1	หมื่นด่าน 1	ทหาร	36	คน
	ด่านแทนละคร	"	"		38	คน
	ด่านพง	"	"		32	คน
	ด่านช่องแคบ	"	"		36	คน

ด่านทะเล คือ ด่านเกาะจิก มีขุนด่าน 1 หมื่นด่าน 1 ทหาร 54 คน

เมืองจันทบุรี มีด่านบก 5 ตำบล และด่านทะเล 2 ตำบล

ด่านบก มี	ด่านแมบแกล	มีขุนด่าน 1	หมื่นด่าน 1	ทหาร	36	คน
	ด่านตะเคียนทอง	"	"	"	36	คน
	ด่านขุนจอย	"	"	"	36	คน
	ด่านห้างเม้น	"	"	"	36	คน
	ด่านตะพง	"	"	"	36	คน

ด่านทะเลมี ด่านปากน้ำแหลมสิงห์ ไม่ได้จัดคนลงไว้

ด่านปากน้ำแหลมหนู มีขุนด่าน 1 หมื่นด่าน 1 ทหาร 36 คน

⁷⁵สุมาลี บำรุงสุข, "การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2416-2453)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 98.

⁷⁶สจ. ร.5 ค.14.4/12, เรื่องชี้แจงการภาษีอากรแก่ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ตราด ประจันตศิริ เชาว์ที่จะมอบให้จัดการในศก 116, 30 เมษายน - 20 มกราคม ร.ศ. 115.

สินค้าที่มีการเรียกเก็บภาษีผ่านด่านส่วนมากจะเป็นสินค้าของป่าแปรรูป ได้แก่ น้ำมันยาง ไม้⁷⁷ ชิ้น สินค้าจากการประมง มีปลาทุ กุ้ง หอย เยื่อเคย และสินค้าหัตถกรรม เช่น เสื้อ กระสอบ เป็นต้น

การเก็บภาษีอากรในจันทบุรีจะมีนายอากรผู้รับผูกขาดเงินอากรจากทางราชการ ทำการเก็บส่งให้กับทางบ้านเมือง ในบางครั้งถ้านายอากรไม่สามารถส่งเงินให้กับทางบ้านเมือง ทางบ้านเมืองจะประกาศขายทอดตลาดภาษีอากรนั้น แล้วให้มีการประมูลกันใหม่ เช่น จีนชินขวิดรับผูกขาดอากรฝิ่นในเมืองจันทบุรี ระยะเวลา ๓ ปีละ ๑๑๖,๘๘๐ บาท จีนเซงกับรับผูกขาดอากรสุราปีละ ๙๖,๐๐๐ บาท⁷⁸ ปรากฏว่าผู้ผูกขาดภาษีอากรดังกล่าวไม่ได้ส่งเงินให้กับทางราชการ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจึงได้ออกประกาศขายทอดตลาดอากรฝิ่นและสุราทั้ง ๒ ราย สำหรับภาษีอากรที่จัดเก็บในจันทบุรี ระยะเวลา ๓ ปีเท่าที่ปรากฏหลักฐานมีดังนี้ คือ อากรบ่อนเบี้ย อากรมหรสพ อากรเฟื้องจันอัป อากรเรือนโรงร้าน อากรค่างพริกไทย อากรรักษาเกาะ อากรฝิ่น อากรสุรา ภาษีหมู เป็ด ไก่ ภาษีบำรุงถนน และภาษีข้าว⁷⁹

ตามรายงานของพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) เมื่อครั้งมาตรวจราชการที่จันทบุรี พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้รายงานว่ามีขุนสุนทร (สุด) เป็นเจ้าภาษีใหญ่ และมีเสมียนช่วยอีก ๘ คน สถานที่ทำงานเช่าชั้นล่างของบ้านพระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรีอยู่ในตลาด เป็นห้องเก็บภาษีกว้าง ๖ ศอก สำหรับภาษีอากรที่จัดเก็บในจันทบุรีมีดังนี้^{๘๐}

ค่านา ใช้วิธีเก็บแบบเก่าคือ ถึงปีให้กรมการออกไปประเมินและออกตัว แต่ในทางปฏิบัติปรากฏว่าเจ้าพนักงานไม่ได้ออกไปตรวจ และประเมินในท้องที่ที่ทำงาน แต่กลับไปพักอยู่กับที่ แล้ว เรียกราษฎรมาถามว่าได้ทำนาปีนี้เท่าไรแล้วจึงออกตัวให้ แล้วให้นายอำเภอ กำนันบังคับให้

⁷⁷ ไม้ เป็นผลิตภัณฑ์ที่ทำจากไม้ ไม้มี ๒ ชนิด คือ ไม้เสม็ด และไม้คอบ ไม้เสม็ดทำจากเปลือกเสม็ด ส่วนไม้คอบทำจากไม้ยางมูๆ มาตากให้เท่ากับลำไม้ นำไปแช่น้ำมันยาง อาจห่อด้วยใบกะพ้อหรือไม้ห่อก็ได้ ไม้ชนิดนี้จะทนกว่าไม้เสม็ด. ชุมนุมเรื่องจันทบุรี, หน้า ๒๗๘.

⁷⁸ สจข., ม.๒๘. ๒/๔ เลขแลเงินค่าราชการ มณฑลจันทบุรี, ๒๙ มกราคม - ๑๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙.

⁷⁹ สจข., ร.๕ ค ๑๔๔/๑๒(๒) รายงานภาษีอากรในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. ๑๑๕.

⁸⁰ สจข. ร.๕ ม.๔๒/๑๑ รายงานพระยาศรีสหเทพตรวจราชการเมืองจันทบุรี, ๑๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗.

ราษฎรมาเสียด่านในเมือง การปฏิบัติงานดังกล่าวทำให้ทางบ้านเมืองเก็บเงินด่านได้เพียงครึ่งเดียว

ด่านน้ำ ใช้วิธีเก็บแบบเก่าคือ ถามราษฎรว่าใครมีอะไรบ้างได้จำนวนแล้วก็บังคับให้นำเงินมาชำระในเมือง

ภาษีสุรา เก็บจากภาษีขาเข้าตามด่าน เช่น ด่านปากน้ำแหลมสิงห์ ด่านปากน้ำแหลมหนู วิธีการเก็บพระยาจันทบุรีจะจัดคนไปอยู่ 1-2 คน และมีไพร่เลขตัวขาวออกไปตรวจแล้วตีตัวให้มาชำระในเมือง วิธีการเก็บดังกล่าวเป็นวิธีที่หะหลวม พระยาศรีสหเทพแสดงความคิดเห็นว่าถ้ามีการตั้งอำเภอตามลักษณะการปกครองท้องที่แล้ว ควรให้นายอำเภอเป็นผู้เก็บ

ภาษีพริกไทย เก็บเป็นภาษีขาออก ทำการตรวจเก็บกันที่ตลาดในเมือง เก็บได้เดือนละประมาณ 400 บาท วิธีเก็บ คือถ้าใครจะนำพริกไทยลงเรือออกไปจากเมืองต้องมาบอกเจ้าภาษีให้ตรวจเก็บภาษีเสียก่อน ส่วนพริกไทยที่ส่งออกทางด่านปากน้ำเวฬุ และปากน้ำแหลมหนู ทางพระยาจันทบุรีให้คนจีนที่ได้รับมอบหมายเป็นคนตรวจและบอกจำนวนพริกไทยมาให้ทราบ แล้วจะเรียกให้มาเสียภาษีในเมือง ปรากฏว่าในระยะ 6 เดือน รัฐตรวจเก็บภาษีพริกไทยล่อนได้ 5,741 หาบ 57 ชั่ง แต่เมื่อไปตรวจดูจากบริษัทที่รับซื้อพริกไทยที่กรุงเทพฯ ปรากฏว่าเรียกเก็บได้น้อยกว่าที่บริษัทต่างๆ รับซื้อถึง 2,268 หาบ 43 ชั่ง โดยแบ่งเป็นบริษัทบอเนียวซื้อ 4,520 หาบ บริษัทอรกัน 190 หาบ บริษัทคลาก 1,800 หาบ จีนเม้งสูง 1,500 หาบ รวม 8,010 หาบ นอกจากนี้ยังมีพริกไทยล่อนส่งมาขายปลีกที่กรุงเทพฯ อีกจำนวนหนึ่ง จากยอดการรับซื้อของบริษัทต่างๆ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลเก็บภาษีได้น้อยไปถึง 2,835 บาท⁸¹ จะเห็นว่าการเก็บภาษีพริกไทยทำอย่างหะหลวมมาก พระยาศรีสหเทพเห็นว่าภาษีพริกไทยจะเป็นภาษีที่ทำรายได้ให้กับบ้านเมืองมาก ฉะนั้นควรจะต้องจัดเก็บให้รัดกุมมากกว่านี้

ภาษีฝิ่น วิธีจัดเก็บ ให้ราษฎรที่จะไปตัดฝิ่นขายมาขอใบอนุญาตจากเจ้าพนักงานก่อน เมื่อตัดฝิ่นแล้วจะส่งลงเรือไปขายที่กรุงเทพฯ ต้องมาแจ้งแก่เจ้าภาษี เจ้าภาษีจะให้คนมาตรวจเก็บภาษี ฝิ่นที่ส่งขายที่กรุงเทพฯ โดยจะมีเรือเมล์อัสสัม และเรือภูเก็ตดิงงามาบรรทุกบริเวณปากน้ำแหลมสิงห์ สำหรับการเก็บภาษีฝิ่นแต่ละแห่งจะเก็บแตกต่างกัน แต่จะอยู่ประมาณ 7 เก็บ 1 ขึ้นไปถึง 5 เก็บ 3 ตามราคาซื้อขายได้ อัตราการเก็บดังกล่าวราษฎรได้รับความเดือดร้อนพากันมาร้องเรียนเพราะขายฝิ่นได้ 5 บาท ต้องเสียภาษี 3 บาท หรือขายได้ 7 บาท ต้องเสียภาษี 1 บาท

⁸¹ เรื่องเดียวกัน.

สำหรับภาษีพื้นทางบ้านเมืองประมาณว่า จะเก็บได้ถึงปีละ 10,000 บาท แสดงว่า ในจันทบุรีมีผู้ตัดไม้ขายเป็นจำนวนมาก แต่ปรากฏตามรายงานของพระยาศรีสหเทพว่าเก็บได้น้อยมาก ทั้งนี้เพราะราษฎรไม่ค่อยตัดฟันเนื่องจากต้องเสียภาษีแพง ในเรื่องนี้พระยาศรีสหเทพเห็นว่า ควรจะเก็บเพียง 100 ซัก 10 ตามราคา ซึ่งจะทำให้ราษฎรตัดฟันมากขึ้นและทางบ้านเมืองก็จะได้ภาษีเพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งการเก็บภาษีพื้นนี้พระยาจันทบุรีได้มีหนังสือบอกมายังกระทรวงพระคลังว่า สาเหตุที่เก็บได้น้อยน่าจะมาจากเจ้าภาษีทำการบิดบังเงินภาษีที่ได้ และส่งไม่ครบตามจำนวน⁸² ทั้งนี้เนื่องจากราษฎรที่ทำฟันส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ตามป่าเขาที่ทุรกันดาร หรือเป็นราษฎรที่อพยพเข้ามาทำมาหากิน เมื่อตัดฟันก็ขายให้เจ้าภาษีในราคาถูกแต่ไม่มีการไปขอใบอนุญาตจากเจ้าพนักงาน จำนวนของผู้ตัดฟันขายในจันทบุรีจึงไม่ตรงตามความจริง

นอกจากภาษีต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วยังมีการจัดเก็บภาษีเบ็ดเสร็จ⁸³ เนื่องจากในจันทบุรีมีสินค้าประเภทของป่าที่เป็นสินค้าส่งออกมากมายหลายรายการด้วยกัน โดยรัฐจะจัดเจ้าพนักงานออกไปตรวจตราเรียกเก็บตามโรงภาษีเหมือนกับการเก็บภาษีข้าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกภาษีเบ็ดเสร็จให้มาอยู่ภายใต้การจัดการของกรมทำนบตั้งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2414 เป็นต้นไป⁸⁴ ในรายชื่อสินค้าที่ปรากฏอยู่ตอนท้ายของสนธิสัญญาซึ่งต้องตามอัตราพิกัดการเรียกเก็บภาษีมีอยู่ประมาณ 51 รายการ สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ สินค้าประเภทเครื่องเทศและของป่าและสินค้าที่ได้จากกิจการประมง ซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของจันทบุรีในช่วงนั้น ได้แก่ ไม้ฝาง งาช้าง นอระมาต เร่ว กระวาน รงขนนกกระทง หางนกยูง ผลกระเบา กระดุกโค กระบือ ครั่ง หนังสัตว์ เขาสัตว์ กระดุกสัตว์ สีเสียด กายาน เนื้อไม้ เป็นต้น ส่วนสินค้าจากกิจการประมงได้แก่ ปลิงทะเล กระเพาะปลา หูปลาขาว หูปลาดำ หอยแมลงภู่ ปลาช่อน ปลาชะโด เนื่องจากหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกอย่างจันทบุรีและตราดมีเรือลูกค้าไปเข้ามาซื้อไม้ฝางและสินค้าเบ็ดเสร็จอื่นๆ เพื่อส่งออกไปจำหน่ายยัง

⁸² สจข. ร.5 ค. 16 5/14 เรื่องภาษีพื้นจันทบุรี ร.ศ. 119.

⁸³ ภาษีเบ็ดเสร็จเป็นภาษีสินค้าขาออกรูปแบบหนึ่ง เรียกเก็บจากบรรดาลูกค้าที่ซื้อสินค้าต่างๆ ที่มีรายชื่อปรากฏอยู่ในพิกัดอัตราภาษีทำยสนธิสัญญาที่ทำกับประเทศต่างๆ ตามแบบสนธิสัญญาเบาริง เมื่อบรรทุกลงเรือกำปั่น เรือเสา หรือเรืออื่นๆ เพื่อส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ.

⁸⁴ สจข., ร.5 กต. เล่ม 13 จ.ศ. 1232 ร่างตรามิไปตามเมืองขึ้นกรมทำนบด้วยราชการต่างๆ.

ต่างประเทศอยู่เสมอ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค)⁸⁵ จึงแต่งตั้งเงินทอนเป็นที่หน้าวิเศษภาษีทำหน้าที่เรียกเก็บภาษีในแขวงเมืองจันทบุรีและตราด⁸⁶

รายได้จากภาษีอากรของเมืองจันทบุรีช่วงทศวรรษที่ 2440 นั้น ส่วนใหญ่จะเก็บได้จากสินค้าฟุ่มเฟือย ประเภทสุรา ฝิ่น หรือจากอากรบ่อนเบี้ย แสดงให้เห็นถึงสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีที่กำลังเติบโตเป็นชุมชนทางการค้า และอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบตลาด สภาพสังคมใน "ตัวเมือง" เป็นสังคมที่ประกอบด้วยพ่อค้า ทั้งชาวจีน ชาวญวนและชาวไทย แข่งขันกันประกอบธุรกิจต่างๆ มีโรงงานที่ตั้งขึ้นอย่างถาวร ซึ่งมีความแตกต่างอย่างชัดเจนกับพื้นที่รอบนอกที่ยังมีลักษณะเป็นชนบทห่างไกล ราษฎรส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรม หัตถกรรม การทำประมง หาของป่า ตามลักษณะถิ่นที่อยู่อาศัย การตั้งถิ่นฐานไม่หนาแน่นเหมือนสังคมเมืองและยังอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ไม่ได้มุ่งเน้นการผลิตเพื่อการค้าหรือส่งออก ผลผลิตที่ได้นั้นจะส่งเป็นส่วยให้กับรัฐจากนั้นจึงจำหน่ายผลผลิตส่วนที่เหลือ ส่วนในเมืองนั้นเป็นสังคมทางการค้า ที่บรรดาผู้ประกอบการรายย่อยได้ใช้โอกาสของการขยายตัวทางเศรษฐกิจเพื่อสะสมเงินทุนและขยายกิจการต่อไป (โปรดดูตารางที่ 3.3 ประกอบ)

จากตารางจะเห็นว่าใน พ.ศ. 2439-2440 มีเจ้าภาษีอากรผูกขาดอากรสุรา อากรฝิ่น อากรบ่อนเบี้ย อากรสุกร เบ็ด ไก่ อากรค้ำงพริกไทย อากรเครื่องจันอับ ภาษีข้าว อากรโรงงาน อากรมหรสพ อากรรักษาเกาะ ภาษีบำรุงถนน ส่วนเจ้าภาษีนายอากรนั้นแม้ว่าส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนแต่จะสังเกตว่าสำหรับภาษีที่สำคัญและมีมูลค่าการจัดเก็บมาก เช่น อากรสุรา และอากรบ่อนเบี้ยนั้นจะมีเจ้าภาษีที่เป็นชาวไทยด้วย จากรายได้การจัดเก็บภาษีอากรทั้งหมด 233,480 บาท จากรายการ พ.ศ. 2440 จะเห็นว่าภาษีที่เก็บได้ในอันดับต้นๆ คือ อากรสุราที่เก็บได้มากถึง 88,080 บาท รองลงมาคืออากรฝิ่น ที่เก็บได้ 82,000 บาท อากรบ่อนเบี้ย 25,760 บาท และอากรสุกร เบ็ด ไก่ ที่เก็บได้ 19,760 บาท จากรายได้การจัดเก็บภาษีอากรนี้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของสินค้าประเภทสุรา ซึ่งเป็นที่ต้องการของผู้บริโภคมากที่สุด และสินค้าที่นำเข้ามาจากไซ่ง่อนเป็นส่วนใหญ่ แสดงว่าการเข้ามายึดครองจันทบุรีของฝรั่งเศสนั้นมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจการค้าของจันทบุรีและมีผลต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น

⁸⁵ ตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลังและกรมท่า

⁸⁶ สจข., ร.5 กต. เล่ม 13 จ.ศ.1232 ร่างตรามิไปตามเมืองขึ้นกรมท่าว่าด้วยราชการต่างๆ.

ตารางที่ 3.3

จำนวนเงินภาษีอากรประเภทต่างๆ ที่เก็บใน พ.ศ. 2439 - 2440

ชื่อภาษีอากร	เมือง ที่จัดเก็บ	พ.ศ. 2439	พ.ศ. 2440	เจ้าภาษี นายอากร
		จำนวนเงิน (บาท)	จำนวนเงิน (บาท)	
อากรสุรา	จันทบุรี แก่ง ระยอง ตราด	96,000	88,080	หลวงวารีราชา- ยุตต์
อากรฝิ่น	จันทบุรี ระยอง ตราด เกาะกง	116,880	82,000	จีนเล็ก
อากรบ่อนเบี้ย	จันทบุรี	-	25,760	จีนเล็ก, จีนเตี้ย, จีนได้เส็ง, จีนคู้ย ติด, จีนติดไล่, ขุนศรีบรรหาร
อากรสุกร เป็ด ไก่	จันทบุรี ระยอง ตราด เกาะกง	20,400	19,760	จีนฮู้
อากรค้ำพริกไทย	จันทบุรี ระยอง ตราด	9,360	8,360	จีนกิว
อากรเครื่อง จันอับ	จันทบุรี ระยอง ตราด	3,600	3,680	จีนติดไล่

ตารางที่ 3.3 (ต่อ)

จำนวนเงินภาษีอากรประเภทต่างๆ ที่เก็บใน พ.ศ. 2439 - 2440

ชื่อภาษีอากร	เมือง ที่จัดเก็บ	พ.ศ. 2439	พ.ศ. 2440	เจ้าภาษี นายอากร
		จำนวนเงิน (บาท)	จำนวนเงิน (บาท)	
ภาษีข้าว	จันทบุรี ขลุง ตราด แก่ง ระยอง	2,640	2,240	จีนดำยี่
อากร โรงร้าน	จันทบุรี ระยอง ตราด	1,200	1,200	จีนคินฮะ
อากรรักษาเกาะ	จันทบุรี ระยอง ตราด เกาะกง	500	800	จีนคงจุ่น
ภาษีบำรุงถนน	จันทบุรี ตราด	640	720	นายทองดี

ที่มา : สจข. ร.5 ค.14.4/12 บัญชีแผนกภาษีอากรมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลจันทบุรี ศก
116, 30 ตุลาคม ร.ศ. 115 - 7 พฤษภาคม ร.ศ. 116.

ส่วนปัญหาการเก็บภาษีอากรของไทยอันสืบเนื่องมาจากกรณีคนในบังคับของฝรั่งเศสนั้นโดยมากจะเป็นปัญหาเรื่องอากรสุรา เช่นกรณีของ จีนเฮง นายอากรสุราเมืองจันทบุรีได้ยื่นเรื่องร่าวขอลดเงินงวดค่าอากรสุราเมืองจันทบุรีถึง 200 ชั่ง โดยอ้างว่ามีคนต่างประเทศนำสุรามาจำหน่ายโดยไม่ได้รับใบอนุญาต และซื้อสุราไม่ได้เสียภาษีจากทางไซ่ง่อนมาจำหน่ายชุกชุมทำให้นายอากรเก็บเงินไม่ได้ตามจำนวน⁸⁷ (ดูตารางที่ 3.4 ประกอบ) ปรากฏว่าในช่วง พ.ศ.2442-2447 มีคดีความเกี่ยวกับจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่ายสุราเถื่อนในจันทบุรีหลายครั้ง อาทิ จีนลูกจ้างของจีนตำเหลาลักลอบนำสุราญวนหนึ่งถังจากร้านค้าหน้าค่ายทหารฝรั่งเศส ไปจำหน่ายที่ร้านจำหน่ายสุราของจีนตำเหลาที่ตั้งอยู่ในตลาดจันทบุรี กรณีของจีนมีชื่อคนหนึ่งหาบสุราญวน 2 กระป๋อง ที่ยังไม่ได้เสียภาษีเข้าไปในบ้านจีนย่องเก็ง กรณีนายสุน อ้าแดงซ้อยและอ้าแดงอยู่หาบสุราญวนไม่ได้เสียภาษีจำนวน 9 ขวดไปจากร้านจีนย่องเก็ง กรณีจีนซิมหลวงถูกฟ้องในข้อหาลักลอบนำสุราญวนเข้ามาจำหน่ายโดยไม่ได้อเสียภาษี และจีนลุยอีถูกฟ้องร้องในข้อหาตั้งร้านจำหน่ายสุราต่างประเทศที่ตำบลบางกะจะโดยมิได้รับใบอนุญาต จีนตันเตงถูกจับในข้อหาลักลอบซื้อสุราไม่ได้เสียภาษีจากเมืองระยอง และกรณีตรวจพบสุราต่างประเทศที่ยังไม่ได้เสียภาษีที่ร้านจีนเค่งสุน อ้าเกอซง⁸⁸

จากที่กล่าวมาข้างต้นเป็นเพียงตัวอย่างผู้ลักลอบจำหน่ายสุราเถื่อนที่ทางการตรวจจับได้เท่านั้น ซึ่งนอกจากพวกที่ถูกจับได้แล้วคงยังมีผู้ลักลอบนำสุราไม่เสียภาษีเข้ามาจำหน่ายยังจันทบุรีและพื้นที่ใกล้เคียงอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งการเกิดตลาดสุราเถื่อนนั้นทำให้รัฐสูญเสียรายได้ในการจัดเก็บภาษีสุรา ทั้งในช่วงเวลาดังกล่าว เป็นช่วงที่ตลาดมีความต้องการในการนำเข้าสูง แต่รัฐไม่ได้รับผลประโยชน์เต็มเม็ดเต็มหน่วย เรื่องปัญหาเกี่ยวกับภาษีสุรานี้กระทรวงการคลังได้รับใบบอกจากผู้ว่าราชการกรมการเมืองจันทบุรีที่ส่งบัญชีรายชื่อคนในบังคับต่างประเทศที่ตั้งร้านจำหน่ายสุราโดยไม่ได้รับอนุญาตรวม 7 ตำบล⁸⁹ ผู้ว่าราชการเมืองได้ว่ากล่าวจับกุมผู้ที่ขนสุรายังไม่เสียภาษีมาจำหน่าย ซึ่งเรื่องการจำหน่ายสุราโดยไม่เสียภาษีนั้น ทางกงสุลฝรั่งเศสได้ชี้แจงมาว่า บรรดาคนในบังคับฝรั่งเศสที่จำหน่ายสุราได้เสียภาษีแล้วทั้งสิ้น ส่วนการ

⁸⁷ สจข.ร.5 ค. 14.4/12 เรื่องบานแผนกภาษีอากรมณฑลกรุงเทพฯและมณฑลจันทบุรี.

⁸⁸ รวบรวมจาก สจข., ร.5 ฝ.2008/1, 2, 4, 5, 8, 9. เกี่ยวกับคดีความที่บรรดาพ่อค้าจีนในบังคับฝรั่งเศสลักลอบจำหน่ายสุราไซ่ง่อน.

⁸⁹ มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, เรื่องเมืองจันทบุรี, หน้า 29.

จำหน่ายสุราที่ลงเรือโคในมาจากไซ่ง่อนนั้นไม่เสียภาษีเนื่องจากจำหน่ายแต่เฉพาะในกองทหาร ไม่ได้จำหน่ายทั่วไปและรับรองว่าจะเป็นธูระกวดขันดูแล⁹⁰ อย่างไรก็ตามการลักลอบนำสุราไม่เสียภาษีเข้ามาจำหน่ายนอกค่ายทหารเป็นสิ่งที่กวดขันยากมาก ดังตัวอย่างคดีความเรื่องภาษีสุราข้างต้นที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยตรวจจับได้ พ่อค้าที่ลักลอบจำหน่ายสุราก็จะอ้างตัวว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและขอขึ้นศาลฝรั่งเศส ปรากฏว่าในเวลาต่อมาแม้ฝรั่งเศสจะย้ายกองทหารออกจากจันทบุรีไปยึดครองตราดแล้วก็ยังเกิดปัญหาการลักลอบจำหน่ายสุราอยู่เสมอ ทั้งในจันทบุรี ตราด และบริเวณชายแดนที่เชื่อมต่อกับเขมรและญวน ซึ่งทำให้นายอากรขาดผลประโยชน์ที่ควรจะได้รับไปอย่างมาก

ฝ่ายไทยเองแม้จะได้รับรายงานเรื่องเหล่านี้อยู่ตลอดเวลา แต่ก็ต้องจัดการแบบประนีประนอม ไม่ให้กระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส ดังจะเห็นได้จากรายงานของกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย หอรัษฎากรพิพัฒน์ เรื่องภาษีอากรเมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้ส่งหลวงพิณิจวิเทศภัณฑ์ เจ้าพนักงานศุลกากรออกไปจัดการ แม้กระนั้นทรงมีพระราชกระแสว่า "...อนุญาตให้ออกไป แต่ขอบอกกันให้เข้าใจกาลเทศะคือถ้าควรไม่ควรที่จะกระทบกับฝรั่งเศสอย่าไปกระทบ ถึงจะชดขาดประโยชน์บ้างเล็กน้อยก็ทนเอา..."⁹¹

⁹⁰ สจข. (จันทบุรี), หนังสือแจ้งกรมมณฑลอุดร ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศส เมืองจันทบุรี (สำเนา), 23 ตุลาคม ร.ศ. 117.

⁹¹ สจข. ร.5 ค. 14.4/21 เรื่องภาษีอากรเมืองจันทบุรียังไม่เรียบร้อยและได้จัดเจ้าพนักงานออกไปจัดการ.

ตารางที่ 3.4

เปรียบเทียบจำนวนเงินที่ลดลงจากการจัดภาษีอากรของมณฑลจันทบุรี

ชื่อภาษีอากร	เมือง	เจ้าภาษี นายอากร	จำนวนเงิน (บาท)		เงินลด (บาท)
			ร.ศ. 115 (พ.ศ 2439)	ร.ศ. 116 (พ.ศ 2440)	
อากรฝิ่น	จันทบุรี ตราด ระยอง ประจันตคีรี เขตร์	จิ้นเล็ก	116,880	82,000	34,880
อากรสุรา	จันทบุรี ตราด ระยอง ประจันตคีรี เขตร์	หลวงวารี ราชายุตต์ จิ้นโทสก	96,000 5,040	88,080 2,560	7,920 2,480
ภาษีสุกร เปิด ไก่	จันทบุรี ตราด ระยอง ประจันตคีรี เขตร์	จิ้นฮู้	20,400	19,760	640
ภาษีขาเข้า	จันทบุรี ตราด ระยอง ประจันตคีรี เขตร์	จิ้นต้าย	2,640	2,240	400

ที่มา: สร้างจากข้อมูล สจข. ร.5 ค. 14.4/12 เรื่องบานแผนกภาษีอากรมณฑลกรุงเทพฯ และ
มณฑลจันทบุรี

จากตารางเปรียบเทียบภาษีอากรของ เมืองจันทบุรี ตราด ระยอง ประจันตคีรีเขตร์
ร.ศ. 115 -116 จะเห็นว่านายอากรเก็บภาษีได้ลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอากรฝิ่นและสุรา ซึ่งภาษี
อากรฝิ่นเก็บได้ลดลงประมาณ 29.84 เปอร์เซ็นต์ และภาษีอากรสุราเก็บได้ลดลงประมาณ 10.29
เปอร์เซ็นต์ การจัดเก็บเงินภาษีอากรที่ลดลงนี้แสดงให้เห็นถึง ระบบการจัดเก็บภาษีที่ยังไม่มีความ

รัดกุมเพียงพอจึงทำให้มีการรั่วไหล อีกทั้งปัญหาจากการเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสซึ่งทำให้เกิดช่องทางในการหลบเลี่ยงภาษีของบรรดาพ่อค้า นอกจากนี้ยังมีการนำสินค้าจากเซ่งฮงเข้ามาจำหน่ายโดยไม่เสียภาษีของคนฝรั่งเศสและคนในบังคับ สภาพทางเศรษฐกิจและการค้าของจันทบุรีในระหว่างที่ฝรั่งเศสเข้ามายึดครอง สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของการประกอบกิจการค้าเพื่อแสวงหากำไรจากสินค้าฟุ่มเฟือยในช่วงฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีและตราด (พ.ศ.2436-2449)

ประเด็นที่น่าสนใจที่สะท้อนให้เห็นจากการสำรวจรายได้การเก็บภาษีของรัฐซึ่งจะพบว่าภาษีสุกร เบ็ด ไม้ เป็นรายได้ที่ค่อนข้างสูงมากทั้งนี้สะท้อนให้เห็นว่าเมืองจันทบุรีมีราษฎรที่เป็นชาวจีนและญวนอาศัยอยู่ก่อนแล้วเป็นจำนวนมาก เนื่องจากการบริโภคหมู เบ็ด ไม้ เป็นวัฒนธรรมการบริโภคอาหารของชาวจีนซึ่งการที่เก็บภาษีชนิดนี้ได้มากก็แสดงให้เห็นถึงบริเวณเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่มีชาวจีนอาศัยอยู่จำนวนมาก

สรุปได้ว่า ในช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436-2447 นั้น ฝรั่งเศสเข้ามาทำการยึดครองและจัดตั้งที่ทำการทหารเฉพาะบริเวณตัวเมืองจันทบุรีและปากน้ำแหลมสิงห์ ส่วนการปกครองยังคงขึ้นอยู่กับรัฐบาลไทย สังคมของจันทบุรีประกอบด้วยกลุ่มพลเมืองหลากหลายเชื้อชาติและอาชีพซึ่งจะตั้งชุมชนกระจัดกระจายอยู่ตามบริเวณต่างๆ ของเมืองจันทบุรี บริเวณที่มีลักษณะภูมิประเทศเอื้ออำนวยกับการประกอบอาชีพ โดยชาวจีนจะอาศัยอยู่มาก บริเวณบ้านบางกะจะ เขิงเขาพลอยแหวน ทำอาชีพปลูกพริกไทย อ้อย ยาสูบ และค้าขาย บริเวณเขิงเขาพลอยแหวนยังมีแรงงานชาวพม่า ตองสู กุหล่า เขมร เข้ามารับจ้างชุดพลอย ส่วนพวกญวนเข้ารีตจันทบุรีตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำประกอบอาชีพหลักคือการทำประมง นอกจากนี้ยังมีอาชีพพ่อค้า ช่างทอง ช่างตีเหล็ก และทอเสื่อ บริเวณตำบลบางสะแก อำเภอฟลัดดี ประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวสยามประกอบอาชีพทำนา ทำสวนผลไม้ และชาวชองซึ่งเป็นชนพื้นเมืองจันทบุรีแต่โบราณ มักอาศัยอยู่บริเวณที่ยังเป็นป่าเขา คือบริเวณเขาสอยดาว และเขาคิชฌกูฏ ทำอาชีพเก็บของป่าและตัดไม้ฟืนขาย

ก่อนการเข้ามาของฝรั่งเศสในกลุ่มคนที่มีบทบาทต่อสภาพสังคมเมืองจันทบุรีมากที่สุดได้แก่กลุ่มชาวญวนคริสต์ ซึ่งมีความเข้มแข็งทั้งเรื่องของการขยายชุมชน การสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของตน โดยมีศาสนาเป็นตัวเชื่อมโยงชาวคริสต์ในเมืองจันทบุรีและเมืองตราดเข้าด้วยกัน โดยทั่วไปเป็นที่เข้าใจว่าพวกญวนเก่าได้ถูกกลืนเข้ากับคนไทย

ไปหมดสิ้นแล้ว แต่พวกญวนที่นับถือคริสต์ศาสนาจันทบุรีซึ่งสามารถรักษาภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณีของตนไว้ได้อย่างเคร่งครัด เป็นเพราะการนับถือศาสนา ส่วนชาวญวนที่นับถือพุทธเข้ากับ ชุมชนท้องถิ่นได้ดีกว่าเพราะถือศาสนาเดียวกันแม้ว่าจะต่างนิกาย เมื่อ บุญ กวาง ตุง ทำการสำรวจ ชาวญวนเก่าในประเทศไทย ในราว พ.ศ. 2501 ก็ได้มุ่งศึกษาชาวญวนที่นับถือคริสต์ศาสนาที่ จันทบุรี เป็นสำคัญ เพราะยังคงสภาพเป็นหมู่บ้านของคนเชื้อชาติญวน

สาเหตุที่ชาวญวนไม่ถูกกลืนเข้ากับคนไทยได้ทั้งหมด แม้ว่าชาวญวนเหล่านี้จะไม่ได้ มีการติดต่อกับเวียดนามนับเป็นศตวรรษ ประการแรกคือ ได้อยู่ร่วมกันตามเชื้อชาติแยกต่างหาก จากคนไทยจึงคงรักษาภาษาและขนบประเพณีไว้ได้ ในปัจจุบันชาวญวนที่มีอายุซึ่งอาศัยอยู่ตำบล สยามเสนและจันทบุรี ยังคงใช้ภาษาญวนอยู่ เป็นสำเนียงญวนได้ แต่เป็นภาษาญวนเก่าซึ่งใน เวียดนามไม่ใช่แล้ว จึงไม่สามารถติดต่อทำความเข้าใจกับคนญวนจากเวียดนามได้โดยง่าย ศัพท์ และจำนวนหลายคำได้จากภาษาไทย⁹² ในด้านขนบธรรมเนียมนั้น กล่าวได้ว่าชาวญวนเป็นกลุ่ม ที่รักพวกพ้องและรวมกลุ่มกันเหนียวแน่น เนื่องจากการใช้ภาษาในหมู่ของตนและมีความภาคภูมิใจ ในเชื้อชาติที่มีประวัติวัฒนธรรมร่วมกันมาเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้พวกญวนไม่กระตือรือร้นสนใจที่จะ เป็นคนไทยหรือปรับตัวเข้ากับสังคมไทยอย่างรวดเร็ว⁹³ ทั้งนี้อาจมีรากฐานจากการที่ชาวญวน ถือระบบการนับญาติอย่างเข้มงวด บุคคลต้องยึดมั่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับครอบครัว หมู่คณะ และนิคมของตน นอกจากนั้นศาสนาก็มีส่วนต่อการสมานลักษณะด้วย ดังที่ปรากฏว่า พวกที่นับถือ ศาสนาคริสต์ศาสนามีคำสวดมนต์ที่ใช้สวดทุกวันและหนังสือสอนศาสนาเป็นภาษาญวนหรือ ภาษาก็อกญู⁹⁴ (Quoc – Ngu) พวกนักสอนศาสนาพูดภาษาญวน และพวกญวนก็ได้สร้างบ้าน เปียดเสียดกันอยู่รอบๆ วัดซึ่งเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน การแต่งงานก็มักจะแต่งกับคนในศาสนา และเชื้อชาติเดียวกัน สำหรับคนญวนที่นับถือศาสนาพุทธนั้น ศาสนาไม่เป็นอุปสรรคอย่างใด หลักฐานปรากฏว่ามีการแต่งงานกับคนต่างชาติเช่นเดียวกับคนไทยและจีน

⁹²Bui quang Tung, op.cit., p. 10; ในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 พวกญวนที่เขียนชื่อในหนังสือราชการ ใช้ ภาษาญวน อักษรจีน อักษรโรมัน และ แกงไต.

⁹³Joanne Schrock, op.cit ., p. 45.

⁹⁴ภาษาก็อกญูหรือก๊กกือเป็นภาษาญวนที่ใช้อักษรโรมัน อเล็กซานเดอร์แห่งโรดส์ (Alexander of Rhodes) บาทหลวงเยซุอิตเป็นผู้คิดค้นขึ้น หนังสือเล่มแรกที่เขาเขียนเป็นภาษาก็อกญูคือ “แบบคำถามคำตอบ ของชาวญวน” (Vietnamese Catechism) อเล็กซานเดอร์เข้ามาในแคว้นตังเกี๋ยเพื่อเผยแพร่ศาสนาใน พ.ศ. 2170 ทำให้ฝรั่งเศสหันมาสนใจอินโดจีน ต่อมาได้ถูกขับออกจากตังเกี๋ยใน พ.ศ. 2173.

แม้ว่าการเข้ามายึดครองจันทบุรีของฝรั่งเศสจะเป็นการยึดครองเพียงบางส่วน แต่กระนั้นก็ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมภายในจันทบุรี กล่าวคือ การเข้ามาของฝรั่งเศสทำให้เกิดเส้นทางการค้าที่สำคัญกับไต้หวันโดยตรง ระยะทางไม่ไกลและเดินทางสะดวกรวดเร็ว ไม่ต้องไปซื้อสินค้าถึงท่าเรือที่กรุงเทพฯ อีกทั้งยังมีความต้องการนำเข้ามาสินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ เพิ่มขึ้น จึงมีการส่งสินค้าเข้ามาจากไต้หวันจำนวนมาก สินค้าที่ส่งเข้ามาเป็นสินค้าประเภทสินค้าฟุ่มเฟือย อาทิ สุรา ยาสูบ เสื้อผ้า พอค้ามีช่องทางในการแสวงหากำไรมากขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มคนที่ทำการค้าขายกับฝรั่งเศส ในตัวเมืองจันทบุรีเกิดสถานบันเทิงเพื่อรองรับกองทหารฝรั่งเศส คือโรงหญิงสังขจรโรค (โสเภณี) และโรงบ่อนเบี้ย นอกจากนี้ยังเกิดปรากฏการณ์การสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสของชาวจีนและชาวจีนญวน เพื่อจะได้เป็น "อภิสิทธิ์ชน" ได้รับการปกป้องคุ้มครองจากฝรั่งเศสทางการศาล ใช้เป็น "ใบเบิกทาง" เพื่ออำนวยความสะดวกทางการค้า และเป็น "ช่องทาง" ในการหลบเลี่ยงภาษี ส่วนบริเวณที่ห่างไกลจากการยึดครองของฝรั่งเศสนั้นปรากฏว่าราษฎรดำรงชีวิตอยู่ตามปกติและไม่พัฒนาไปอย่างรวดเร็วเช่นสังคมในเมือง

ทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างราษฎรชาวจันทบุรีกับกองทหารฝรั่งเศสนั้นไม่ปรากฏว่ามีปัญหาเท่าใดนัก นอกจากความแตกต่างบางประการทางภาษาและวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดความไม่เข้าใจกัน ดังกรณีที่นายทหารฝรั่งเศสยิงราษฎรไทยที่เดินผ่านหน้าค่ายทหารเวลาพลบค่ำ เสียชีวิต ทั้งนี้เนื่องจากราษฎรไม่เข้าใจภาษาว่านายทหารฝรั่งเศสสั่งให้หยุดเดิน (Arête La ในภาษาฝรั่งเศสแปลว่าหยุด อย่าเข้ามา) เมื่อได้ยินเสียงนายทหารฝรั่งเศสตะโกนจึงวิ่งหนีด้วยความตกใจและถูกยิงเสียชีวิต หรือความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดจันทรุปราคาที่สืบต่อกันมาแต่อดีตของชาวไทยว่าจะต้องตีฆ้อง ระฆัง กลอง เพื่อให้ราหูคายดวงจันทร์ (ตามความเชื่อ) ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ทหารฝรั่งเศสเกิดความตกใจคิดว่ากองทหารไทยจะมาตีค่ายทหารของตนจึงเป่าแตรสัญญาณเตือนภัยในค่าย หรือวัฒนธรรมบางอย่างที่ชาวไทยไม่พบเคยเห็นมาก่อน เช่น การเปลือยกายอาบน้ำบริเวณลำคลองท่าเรือ สะพานท่าหลวง หน้าวัดโบสถ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่คนไทยเห็นเป็นเรื่องแปลก⁹⁵ ส่วนคติความที่เกิขึ้นส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของคนในบังคับฝรั่งเศส มากกว่าจะเป็นเรื่องความขัดแย้งของทหารฝรั่งเศสกับคนไทยโดยตรง แต่ก็มีบ้างในบางกรณี แต่มีจำนวนไม่มากนัก แต่เมื่อกองทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่จันทบุรียาวนานถึง 11 ปี ราษฎรจึงเริ่มมีความคุ้นเคยกับกองทหาร

⁹⁵ อรรถวรณ ใจกล้า, จันทบุรีในสมัยสมเด็จพระปิยมหาราช, หน้า 160.

และได้ปรากฏว่ากองทัพฝรั่งเศสได้ทำประโยชน์กับชาวจันทบุรีบางประการ ในการให้นายแพทย์ฝรั่งเศสประจำกองทหารช่วยรักษาพยาบาลด้วยการแพทย์แผนใหม่แก่ราษฎรและข้าราชการที่มีหนังสือส่งตัวจากผู้ว่าราชการเมือง อีกทั้งช่วยปราบปรามอั้งยี่ในเมืองจันทบุรีที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรช่วง พ.ศ. 2439 ด้วย สรุปได้ว่า สภาพสังคมภายในจันทบุรีนั้นได้พัฒนาไปตามสถานภาพและบทบาทของกลุ่มคนในท้องถิ่น สังคมในเมืองเป็นชุมชนการค้า และสังคมในชนบทรอบนอกยังเป็นสังคมเกษตรกรรม โดยมีปัจจัยการเข้ามาของฝรั่งเศสเป็นตัวแปรหนึ่งที่เกิดขึ้นทำให้เกิดความเจริญทางเศรษฐกิจและความเปลี่ยนแปลงในสังคม เกิดกลุ่มคนที่ใช้การเข้ามาของฝรั่งเศสเป็น “โอกาสในการสร้างฐานะ” แสวงหาผลประโยชน์ สะสมทุน เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงาน เกิดอาชีพใหม่ๆ ทั้งนี้สิ่งเหล่านี้มีทั้งที่เป็นประโยชน์และเป็นปัญหาแก่ท้องถิ่นซึ่งรัฐบาลไทยต้องเข้ามาจัดการแก้ไขในเวลาต่อมา

3.3.5 การถอนทหารออกจากจันทบุรี

ปัญหาการถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นปัญหาที่สำคัญยิ่งต่อรัฐบาลไทย ในการเจรจาทุกครั้งตั้งแต่การเจรจาครั้งแรก พ.ศ. 2442-2443 และ พ.ศ. 2445 ความต้องการที่สำคัญที่สุดของไทยคือการถอนทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีให้เร็วที่สุด ฝรั่งเศสตระหนักดีถึงความต้องการข้อนี้ของไทย จึงใช้การถอนทหารออกจากจันทบุรีเป็นข้อต่อรองเพื่อเรียกร้องผลประโยชน์จากไทยให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในการเจรจาฝรั่งเศสรับว่าจะถอนทหารออกจากจันทบุรี แต่มีข้อแม้ว่าจะต้องคงทหารไว้ในเมืองจันทบุรี 25 คน จนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดนระหว่างทะเลสาบเขมรกับอ่าวไทยได้เรียบร้อย⁹⁶ ฝ่ายไทยไม่ยอมรับเนื่องจากเห็นว่าการถอนกองทหารออกไปจากจันทบุรีนั้นควรจะถอนออกไปทั้งหมด

ในเวลาทางฝ่ายฝรั่งเศสจึงยื่นคำขาดให้ไทยเลือก 2 ข้อ คือ

1. ถ้าต้องการให้ทหารฝรั่งเศสถอนกำลังออกจากจันทบุรีให้หมด จะต้องยกเมืองตราดให้แก่ฝรั่งเศสและให้ขีดเส้นเขตแดนให้เรียบร้อย
2. ถ้าไม่ยกเมืองตราดให้ฝรั่งเศส จะต้องยอมให้ทหาร 25 คนอยู่ในเมืองจันทบุรีต่อไปจนกว่าข้าหลวงจะได้ตกลงกันใหม่⁹⁷

⁹⁶ สวรรค์ สุวรรณโชติ. ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449, หน้า 178.

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 215.

ปัญหาดังกล่าวพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุญนาค)⁹⁸ ได้แจ้งแก่ทางกรุงเทพฯ และได้ปรึกษากับนายมวลงขันเอกอัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส นายมวลงขันได้ให้ความเห็นว่า

...ฝรั่งเศสมีความตั้งใจจะเอาเมืองตราดไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ถ้าไทยไม่ยอมให้ตราดฝรั่งเศสคงไม่ถอนทหารออกจากจันทบุรี แม้ฝรั่งเศสจะมีทหารในจันทบุรี 1 คน 25 คน หรือ 1,000 คน ก็ถือว่าเป็นการยึดครองอยู่ดี ถ้าฝรั่งเศสเกิดไม่พอใจเมื่อใด อาจนำทหารกลับมาเพิ่มเติมในจันทบุรีได้เสมอ ถ้าไทยต่อต้านฝรั่งเศสก็จะหาว่าไทยเป็นผู้ก่อสงคราม...

นายมวลงขันได้แนะนำแก่พระยาสุรียานุวัตรว่าอย่าคิดรบกับฝรั่งเศสเป็นอันขาด ถ้าเกิดสงครามขึ้นไทยจะต้องเสียทั้งจันทบุรีและตราด⁹⁹

ในที่สุดไทยจึงรับเงื่อนไขที่ให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรี โดยยอมยกตราดให้แก่ฝรั่งเศสแทน ไทยลงนามในสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 ซึ่งใจความในสัญญาระบุว่า

1. รัฐบาลไทยและฝรั่งเศสจะได้กำหนดเขตแดนระหว่างทะเลสาบเขมรกับอ่าวไทย
2. จะตั้งกรรมการผสมปักปันเขตแดนตามที่กำหนดไว้ภายใน 4 เดือน นับแต่วันให้สัตยาบันสัญญา สำหรับหลวงพระบางฝั่งขวา มโนไพร จำปาศักดิ์ เมื่อกำหนดเขตแดนแล้ว ให้คณะกรรมการปักปันเขตแดนทำการปักปันได้ทันที
3. เมื่อปักปันเขตแดนระหว่างทะเลสาบเขมรและอ่าวไทยเสร็จแล้วฝรั่งเศสจะถอนทหารออกจากจันทบุรี

ภายหลังที่ลงนามในสัญญาได้มีเสียงวิพากษ์วิจารณ์จากฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสและพรรคอาณานิคม ฝ่ายรัฐบาลมีความเห็นว่าเขาได้ลงทุนเงินทองไว้ในการรักษากองทหารที่เมืองจันทบุรีมากกว่า 10 ปี เสียเงินมากมายหลายล้านฟรังก์ ไม่เพียงที่จะได้เมืองนครจำปาศักดิ์

⁹⁸พระยาสุรียานุวัตร เป็นอัครราชทูตประจำประเทศถึง 4 ประเทศ คือ ฝรั่งเศส สเปน อิตาลี และรัสเซีย ระหว่างประจำอยู่ ณ กรุงปารีส พระยาสุรียานุวัตรได้เป็นผู้เจรจาสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ฉบับ ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2447) สำเร็จ ฝรั่งเศสยอมถอนทหารที่ยึดครองเมืองจันทบุรี

⁹⁹มหาอำมาตย์โท พระยาอำมาตยาธิบดี, เรื่องเมืองจันทบุรี, หน้า 71.

มโนไพรเท่านั้น จำเป็นต้องรีบรีบเอาแผ่นดินไทยอีกจึงจะคุ้มกัน จึงมุ่งหมายจะเอาตั้งแต่ตราดลงไป¹⁰⁰

จากความเห็นของรัฐบาลฝรั่งเศสเห็นว่าฝรั่งเศสได้เสียเงินไปเป็นจำนวนมากในการเข้ายึดจันทบุรีเป็นเวลากว่า 10 ปี ฉะนั้นฝรั่งเศสควรจะได้รับผลประโยชน์ที่คุ้มกว่าการได้จำปาศักดิ์มโนไพร คือจะต้องได้ดินแดนตั้งแต่ตราดลงไปด้วย ส่วนความเห็นของพรรคอาณานิคมเห็นว่าฝรั่งเศสควรจะยึดจันทบุรีเป็นของฝรั่งเศสเมื่อได้จันทบุรีแล้วดินแดนที่อยู่ใต้จันทบุรีก็ต้องตกเป็นของฝรั่งเศสไปโดยปริยาย¹⁰¹ แม้จะมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์ทั้งจากฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสและพรรคอาณานิคม ก็ยังไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงสัญญาดังกล่าวเพิ่มเติม แต่มีการต่ออายุวันให้สัตยาบันออกไปจนถึงวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 ก่อนที่จะหมดอายุการให้สัตยาบันสัญญา รัฐบาลไทยและรัฐบาลฝรั่งเศสได้ตกลงทำพิธีสาร (Protocol) อีกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2447 ระบุว่าเมื่อฝรั่งเศสให้สัตยาบันสัญญาฉบับนี้แล้ว ไทยจะต้องมอบฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและด่านซ้ายให้แก่ฝรั่งเศสเป็นการเพิ่มเติมจากที่ให้ไว้แล้วตามสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 ต่อมา มีการต่ออายุการให้สัตยาบันออกไปอีกในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2447 รัฐบาลฝรั่งเศสจึงให้สัตยาบันสัญญาดังกล่าว รัฐบาลไทยจึงมอบตราดให้แก่ผู้ว่าราชการอินโดจีนในวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2447¹⁰²

ฝรั่งเศสได้ถอนทหารออกจากจันทบุรีอย่างเรียบง่าย ไม่มีการทำพิธีมอบสถานที่คืนให้แก่ฝ่ายไทยแต่อย่างใด รวมถึงไม่มีพิธีส่งมอบเมือง สำหรับกองทหารที่เดินทางออกไปจากจันทบุรีมีทั้งหมดประมาณ 500 คน ในการถอนทหารฝรั่งเศสกล่าวว่า “การไป จะต้องไปเพื่อให้เห็นว่าเราไปเอง ไม่มีใครมาบังคับให้เราต้องไป เป็นแต่เรื่องของทหารฝรั่งเศสย้ายที่ตั้งเท่านั้น...”¹⁰³

¹⁰⁰ สวรรค์ สุวรรณโชติ, ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449, หน้า 105.

¹⁰¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112-126 การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง, หน้า 295.

¹⁰² สจข. ร.5 ฝ.19/17 เรื่องสนธิสัญญาต่างๆ (ร.ศ.121-124) ที่ 218/2486 จากพระยาสุรียานุวัตร ถึงกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ, 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122.

¹⁰³ ม.ล. มานิจ ชุมสาย, ประวัติศาสตร์ ร.ศ.112 จากแฟ้มของทางราชการซึ่งอยู่ใต้ถุนสถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงปารีส, หน้า 176.

การกล่าวเช่นนี้แสดงถึงเจตนาอันแน่วแน่ของฝรั่งเศสที่จะทำการยึดครองดินแดนของไทยต่อไปอย่างไม่มีกำหนด เพียงแต่ย้ายที่ทำการจากจันทบุรีไปอยู่ที่ตราดเท่านั้น

การลำเลียงทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีไปยังตราด ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบและเรือโดยสารมารับส่งทหารฝรั่งเศสและทหารญวนส่วนหนึ่งถูกส่งไปยังไซ่ง่อนและกรุงปารีส อีกส่วนหนึ่งส่งไปประจำการที่ตราด การเคลื่อนย้ายทหารเสร็จสิ้นในวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2448⁴⁴ ก่อนที่ฝรั่งเศสจะถอนทหารออกจากจันทบุรี คอมมันด์ฟิเดิลผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสได้ตีประกาศตามตลาดในเมืองจันทบุรีฉบับหนึ่ง ประกาศลงวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2448 มีความว่า

...ด้วยกรุงฝรั่งเศสกับกรุงสยามได้ตกลงกันทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเพื่อให้ข้อขัดขวางกันสาบสูญเสีย และจะได้ผูกพันทางพระราชไมตรีต่อกันไป เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าการ**ทหารฝรั่งเศสที่ได้ตั้งประจำอยู่เมืองจันทบุรีนั้นเป็นการไม่มีประโยชน์** รัฐบาลแห่ง**รีพับลิกฝรั่งเศสจึงได้คิดให้ถอนกองทหารนั้นเสีย**¹⁰⁴ และจะได้ยกไปตั้งมั่นคงอยู่เมืองตราดซึ่งตกเป็นของกรุงฝรั่งเศส โดยเหตุนี้ผู้บังคับบัญชาทหารฝรั่งเศสของฝรั่งเศสและราษฎรฝ่ายสยามคงจะอยู่เย็นเป็นสุขด้วยกัน ส่วนพวกที่อยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสนั้นไม่ต้องมีความวิตก โดยเหตุว่ามีกงสุลฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งประจำอยู่ในเมืองนั้น⁴⁵

ข้อความจากประกาศของฝรั่งเศสดังกล่าวนี้ มีมาเพื่อแจ้งให้คนที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสทราบเพื่อไม่ให้เกิดความวิตกกังวล ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสยังคงมีไวซกงสุลประจำที่จันทบุรีคอยให้ความดูแลช่วยเหลือคนในบังคับของฝรั่งเศส

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีแล้ว ฝรั่งเศสได้ขอตั้งสถานไวซกงสุลประจำจันทบุรี เพื่อให้ความคุ้มครองป้องกันผลประโยชน์ของคนในบังคับฝรั่งเศส ไวซกงสุลฝรั่งเศสคนแรกที่ได้รับแต่งตั้งมาประจำที่จันทบุรีคือ ไปยาร์ด (Paiyard) ในระยะแรกได้เข้าไปอยู่ในค่ายทหารฝรั่งเศสเดิมในเมืองพร้อมทั้งเชิญธงชาติฝรั่งเศสขึ้นเสา กรมหลวงเทเวศร์วิโรบลการ

¹⁰⁴ เน้นข้อความโดยผู้เขียน

ถึงกับมีรับสั่งว่าฝรั่งเศสยังหาทางที่จะยึดจันทบุรีต่อไป เมื่อทหารฝรั่งเศสไปพลเรือนฝรั่งเศสก็เข้าแทนที่ตามเดิม¹⁰⁵

สถานไวซกงสุลฝรั่งเศสในจันทบุรีตั้งอยู่ได้ประมาณ 2 ปีเศษ ก็เลิกไป ทางรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้แต่งตั้งไวซกงสุลมาประจำอีก ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะไม่ค่อยมีราษฎรมาสมัครเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส มากเหมือนเมื่อครั้งที่กองทหารฝรั่งเศสอยู่ในจันทบุรี ประกอบกับคติความที่เกี่ยวกับคนในบังคับของฝรั่งเศสลดน้อยลง สถานไวซกงสุลฝรั่งเศสจึงยกเลิกไปในที่สุด

ภาพที่ 3.3 สถานไวซกงสุลฝรั่งเศสในจันทบุรีสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี

3.4 การเข้ายึดครองเมืองตราดของฝรั่งเศส (พ.ศ. 2447-2449)

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีในเดือนมกราคม พ.ศ. 2448 แล้ว รัฐบาลได้ทำการปรับปรุงการปกครองให้มีความรัดกุมและสอดคล้องกับสภาพการณ์ทางการเมือง นอกจากนั้นยังต้องเร่งบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎรทั้งที่เป็นชาวไทยและที่เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส เพื่อให้ราษฎรมีความเชื่อมั่นในการปกครองของรัฐบาลไทยว่าจะเป็นอย่างปกติสุขกว่าสมัยที่ถูกฝรั่งเศสยึดครอง ขณะเดียวกันก็เตรียมการในการป้องกันการรุกรานเข้ามาในอาณาเขต

¹⁰⁵ สจข.ร.5 ฝ. 181/1 กรมหลวงเทวะวงศัโรปการ, 28 กุมภาพันธ์ 2449.

ของจันทบุรี และการส่งข้าราชการไปดูแลตรวจราชการเมืองตราดซึ่งฝรั่งเศสกำลังจะเข้ายึดครองด้วย ทั้งนี้ได้ส่งพระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี ออกไปตั้งอำเภอคลองใหญ่¹⁰⁶ ซึ่งแต่เดิมขึ้นอยู่กับเมืองตราด แต่เมื่อไทยได้ทำสัญญายกตราดให้ฝรั่งเศสแล้วจึงแยกอำเภอคลองใหญ่ออกมาปกครองเอง ทั้งนี้เพราะอำเภอคลองใหญ่เป็นเขตแดนติดต่อกันระหว่างเมืองจันทบุรีกับเมืองตราด การส่งพระเทพสงครามเข้าไปนี้เพื่อเป็นการสำรวจพื้นที่และชี้แจงให้ราษฎรที่อยู่ในเขตเมืองตราดให้เข้าใจสัญญาที่ไทยได้ทำกับฝรั่งเศส พร้อมทั้งเรียกประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ทราบข้อราชการที่จะต้องปฏิบัติ และให้กำนันทำการสำรวจคนที่อพยพมาจากเมืองตราดแล้วทำบัญชีรายงานไปที่ว่าการเมือง โดยให้ส่งรายงานทุก 15 วัน ส่วนราษฎรที่อาศัยอยู่ในอำเภอคลองใหญ่ซึ่งติดกับเขตแดนของฝรั่งเศสจะได้รับการผ่อนผันจากราชการ งดเก็บค่านา ค่าภาษีอากร เพื่อป้องกันไม่ให้ราษฎรอพยพเข้าไปอยู่ในเขตแดนฝรั่งเศส¹⁰⁷

ในการส่งมอบตราด¹⁰⁸ ให้แก่ฝรั่งเศส รัฐบาลสยามได้มอบหมายให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) ซึ่งขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสุทเทพ เดินทางไปที่จังหวัดตราดโดยเรือรบหลวงมกุฎราชกุมาร ซึ่งในวันที่มีการมอบหมายส่งดินแดนให้แก่เจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสนั้น

¹⁰⁶ สจข. (จันทบุรี), ที่ 2/123 รายงานพระเทพสงครามปลัดเมืองจันทบุรีเรื่องไปตั้งอำเภอคลองใหญ่, 12 มกราคม ร.ศ. 123.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁸ ก่อนเมืองตราดถูกฝรั่งเศสยึดครองในร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) เมืองตราดเป็นเมืองอิสระขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย และต่อมาภายหลังเมื่อจัดการปกครองแบบมณฑลแล้วจึงสังกัดเข้ากันกับมณฑลจันทบุรี การปกครองในครั้งนั้นมีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินการปกครองตามระบอบการปกครองเมือง และการปกครองท้องถิ่นเช่นเดียวกับที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ โดยมีการจัดส่วนราชการและผู้ดำรงตำแหน่งต่างๆ ดังนี้คือ

พระกำแพงฤทธิรงค์	เป็น	ผู้ว่าราชการเมืองตราด
ม.ล. เจริญ	เป็น	จำเมือง
พันศุขชลกลราชคนาการ	เป็น	ว่าที่ปลัดแผนกมหาดไทยเมือง
นายมีง	เป็น	สัสดี
หลวงภักดีภูธร (หลิม)	เป็น	แผนกคลังเมือง
นายแดงว่าที่ขุนศรีสารเลข	เป็น	ศุภมาตรา
หลวงพิไชยบวรภักดี	เป็น	ผู้พิพากษาแผนกยุติธรรม
นายพธำมรงค์	เป็น	แผนกคุมขังนักโทษ

ได้กระทำกัน ณ ศาลาว่าการจังหวัดตราด (บริเวณสนามหน้าศาลากลางจังหวัดตราดในปัจจุบัน) ต่อหน้าพระยาพิพิธพิไลยสุนทรการ (สุข ปริชญนนท์) ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองตราด และพระยาจรรยาภะการ (เป็ ุกรมะโรหิต) ซึ่งในขณะนั้นเป็นหลวงรามฤทธิรงค์ ตำแหน่งยกกระบัตรเมืองตราด พระยามหาอำมาตยาธิบดีได้ทำหนังสือสำคัญโดยลงชื่อมอบให้เรลิตังส์กำปอดผู้เป็นข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเศส เสร็จแล้วพระยามหาอำมาตยาธิบดีพร้อมด้วยข้าราชการเมืองตราดและเมืองประจันตคีรีเขตร์ (เกาะกง) บางคน มีพระยาพิพิธพิไลยสุนทรการ พระจรรยาภะการ และนายวาศผู้พิพากษาศาลจังหวัดประจันตคีรีเขตร์และครอบครัว ได้พากันออกจากจังหวัดตราดโดยเรือรบหลวงมกุฎราชกุมารกลับเข้าสู่กรุงเทพมหานคร¹⁰⁹

ในการมอบหมายจังหวัดตราดให้แก่ฝรั่งเศสในครั้งนั้น ยังความโศกเศร้าเสียใจให้แก่บรรดาข้าราชการที่อยู่ในเหตุการณ์เป็นอย่างยิ่ง ดังความปรากฏในบันทึกของหลวงสาครเขตต์ ความตอนหนึ่งว่า “กล่าวกันว่าในวันนั้นคนไทยเราถึงกับพากันน้ำตาตกและเต็มตื่นไปด้วยกันทุกคน”¹¹⁰

ตามสนธิสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2447 ฝรั่งเศสจะต้องถอนทหารออกจากจันทบุรีแล้วไปยึดครองตราดแทน จากสนธิสัญญาดังกล่าวมีผลทำให้ให้ตราดและบรรดาเกาะทั้งหลายใต้แหลมสิงลงไปด้วยตกไปเป็นของฝรั่งเศส¹¹¹ เมื่อข่าวการยึดครองของฝรั่งเศสแพร่สะพัดรู้ไปถึงราษฎร ต่างก็ตกใจและเกิดการอพยพ ดังในหนังสือราชการที่มีไปมาในขณะนั้น หนังสือของกระทรวงมหาดไทยที่ 5425 ลงวันที่ 31 พฤษภาคม ร.ศ. 123 ความว่า¹¹²

ด้วยเกล้ากระหม่อมได้ให้ขุนพิไลยสุนทรการเข้ามาฟังราชการตามคำสั่งของพระเดชพระคุณและหวังจะได้ทราบการโดยตลอดเพราะเวลานี้ที่เมืองตราดราษฎรกำลังหวาดหวั่นตื่นตกใจกันบางคนก็เชื่อเอาว่าเมืองตราดเป็นของฝรั่งเศสแน่คิดจำหน่ายทรัพย์สินของและเอาเรือนปรารภจะพาครอบครัวออกจากเมือง

¹⁰⁹หลวงสาครเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 232.

¹¹⁰หลวงสาครเขตต์, หน้า 233.

¹¹¹สำนักงานจังหวัดตราด, ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดตราด (กรุงเทพฯ: อักษรสมัย, 2527), หน้า 32.

¹¹²สจช. ม2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.

ตราดไม่เป็นอันที่จะทำมาหากินดูระส่ำระสายกันไปทั่วที่เชื่อกันทั้งนี้เป็นโดยพวก
ซึ่งอ้างตัวอยู่ในบังคับฝรั่งเศสหรือผู้ซึ่งได้ทราบข่าวไปจากกรุงเทพฯ และข่าวใน
หนังสือพิมพ์

ปัญหาความแตกตื่นและข่าวการอพยพของราษฎรชาวตราดดังกล่าวทำให้ฝรั่งเศสเลื่อนการ
ลงนามในสัญญาฉบับสัญญาออกไป เนื่องจากฝ่ายฝรั่งเศสเห็นว่า การที่ไทยยกเมืองตราดให้ฝรั่งเศส
แล้วราษฎรจะต้องถือเป็นคนของฝรั่งเศส หากว่าราษฎรคนใดไม่พอใจจะอยู่ควรจะต้องทำหนังสือ
ขออนุญาตจากเจ้าพนักงานฝรั่งเศสก่อนจึงจะอพยพไปได้ ฝ่ายไทยได้เสนอว่าภายใน 6 เดือน
หลังจากที่ฝรั่งเศสให้สัตยาบันแล้วควรจะให้ราษฎรเลือกว่าต้องการจะอยู่ที่ใด แต่ฝรั่งเศสตอบปฏิเสธ
โดยให้เหตุผลว่าราษฎรในเมืองตราดจะต้องเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสนับตั้งแต่วันที่ลงนาม
ในสัญญา¹¹³ ดังนั้นภายหลังจากที่รัฐสภาฝรั่งเศสยอมให้สัตยาบันในสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์
พ.ศ. 2447 แล้วฝรั่งเศสได้ตีประกาศแจ้งแก่ราษฎรชาวตราด ว่าในการปกครองเมืองตราดและ
เกาะกงที่รับมาจากไทยนั้นให้ราชาธิปไตยกัมพูชาเป็นนายก¹¹⁴ มีฝรั่งเศสกำกับดูแลอีกชั้นหนึ่ง¹¹⁵

เจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสและเขมรที่มาประจำอยู่ที่ตราดนี้มี "เรลิดังส์" เป็น
ผู้ปกครอง คล้ายกับข้าหลวงกำกับราชการ มีหน้าที่ปกครองบังคับบัญชาเหนือเจ้าพนักงานฝ่ายทหาร
และฝ่ายพลเรือนทั้งปวง ตลอดจนมีอำนาจในการพิจารณาคดีแพ่งและอาญาด้วย ประกอบด้วย
มองสิเออร์ซิมง มองสิเออร์เปเตียและแคลสตะแย ซึ่งทั้ง 3 คนประจำอยู่ถึงเดือนพฤษภาคมจึงลากลับ
มองสิเออร์ริชชอม เลขานุการจึงขึ้นเป็นผู้รั้งเรลิดังส์ ทางฝ่ายองครีศวัดได้จัดตั้งขุนนางเขมรคน
แรกคือพระยาศรีฤทธิ (รวย) และคนถัดมาคือ พระยาสุรศักดิ์วารินทร์ (ปรม) มาเป็นเจ้าเมือง
พระนรินทร์ฤทธิศักดิ์ (ยัง) มาเป็นปลัดเมือง มีทหารเขมรมาอยู่ราว 100 คน และฝรั่งเศสได้จัด
ทหารญวนกำปอด พร้อมด้วยนายร้อยฝรั่งเศสมาอยู่ประจำการ แต่เดิมให้ทหารญวนนั้นประจำอยู่
ในเมืองแต่เนื่องจากมีความประพฤติเกะกะมาก ฝรั่งเศสจึงย้ายให้ไปอยู่ที่แหลมมอบ แต่ทหารเขมรนั้น

¹¹³ สจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.

¹¹⁴ เจ้าแผ่นดินกัมพูชาในขณะนั้นคือ องค์กรีศวัด

¹¹⁵ ประกาศแก่ราษฎรในเมืองตราด ลงวันที่ 29 มกราคม ร.ศ. 123, สจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมือง
เมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.

ยังคงอยู่ในเมืองครึ่งหนึ่ง ไปรักษาการอยู่ตามลำคลองใหญ่ครึ่งหนึ่ง¹¹⁶ ส่วนเมืองประจันตคีรีเขตร (เกาะกง) ซึ่งแต่เดิมเป็นเขตปกครองของไทย ฝรั่งเศสได้แยกการปกครองออกจากเมืองตราด และเปลี่ยนราชทินนามของเจ้าเมืองเขมรที่มาทำการปกครองจากเดิมคือ “พระยาพิไชยชลธิ” เป็น “พระยาพิไชยเรืองฤทธิ”¹¹⁷ ในด้านการก่อสร้าง ฝรั่งเศสได้ปลูกสร้างเรือนใหม่ขึ้นสองหลังในเมือง และแหลมงอบ สร้างโรงทหารและเรือนทหารขึ้นใหม่อีกหลายหลัง นอกจากนี้ฝรั่งเศสลงทุนสร้างถนนหลายสายในตัวเมืองและบำรุงรักษาเป็นอย่างดี สิ่งปลูกสร้างของฝรั่งเศสที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ กระจังไฟ ที่ฝรั่งเศสได้ทำไว้ที่หินโสโครกกระหว่างเกาะช้างกับแหลมสิง เรียกกันว่า “ปี่ช้าง” ในช่องเกาะช้างกระจังหนึ่ง และได้ซ่อมกระจังไฟแหลมงอบให้แข็งแรง ทั้งหมดมีตัวโคมอย่างดี จุดด้วย

เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาตั้งกองทหารที่เมืองตราดเป็นที่เรียบร้อยแล้วจึงทำการเรียกประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พระสงฆ์และพ่อค้าจีนในเมืองตราด เพื่อชี้แจงถึงเรื่องเกี่ยวกับการปกครองของฝรั่งเศสว่าให้กำนันผู้ใหญ่บ้านปฏิบัติงานไปตามเดิม ในเรื่องการจับเก็บภาษีอากรฝรั่งเศสจะไม่เก็บมากไปกว่าที่รัฐบาลไทยเคยเก็บ และจะไม่เกณฑ์บุตรหลานของราษฎรมาเป็นทหาร และฝรั่งเศสจะให้เสรีแก่คนที่จะมาหรือไปจากเมืองตราดแต่จะต้องแจ้งแก่ฝรั่งเศสก่อน ในส่วนของคนจีน ฝรั่งเศสจะตั้งให้คนจีนเป็นหัวหน้าคนจีนด้วยกัน เป็นฝ่ายแต่จิว 1 คน และเป็นฝ่ายฮกเกี้ยน 1 คน ถ้ามีคดีความกันเล็กๆ น้อยๆ ให้ชำระคดีความกันเอง แต่ถ้าตกลงกันไม่ได้ฝรั่งเศสจะเป็นผู้ตัดสินให้ และการนับถือศาสนาทางฝรั่งเศสไม่ได้ห้ามปรามเคยนับถือกันอย่างไรให้ปฏิบัติไปตามเดิม ถ้าขัดข้องเรื่องเงินฝรั่งเศสจะให้การสนับสนุน¹¹⁸

3.4.1 ปัญหาราษฎรชาวตราดอพยพ

ปรากฏว่าเมื่อฝรั่งเศสได้เข้ามายึดครองเมืองตราดจริงๆ เหตุการณ์กลับไม่ได้เป็นไปตามที่ฝรั่งเศสได้ “โฆษณา” ไว้แก่ราษฎร เนื่องจากเหล่าบรรดาทหารในปกครองของฝรั่งเศสที่มีทั้งชาวฝรั่งเศส เขมร ญวน ได้กดขี่ข่มเหงราษฎรเป็นอันมาก เนื่องจากการยึดครองเมืองตราดนั้น

¹¹⁶ สจข. ร.5 ผ. 21/24 รายงานพระยาศรีสุนเทพไปรับมอบเมืองตราดจากฝรั่งเศส และเรื่องคิดจัดการเมืองตราด, 16 ก.ค. - 3 ก.ย. ร.ศ. 126.

¹¹⁷ หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 210.

¹¹⁸ สจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.

แตกต่างจากการยึดครองจันทบุรี เพราะฝรั่งเศสได้ปกครองเมืองตราดโดยตรง โดยผนวกเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของกัมพูชามีเจ้าเมืองและข้าราชการเป็นชาวเขมร ทำให้ราษฎรเกิดความหวาดกลัว และตั้งแต่วันแรกที่โอนเมืองให้แก่ฝรั่งเศสก็เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎรขึ้นหลายกรณี คือมีทหารฝรั่งเศสไปข่มขืนผู้หญิงในตลาดสองราย รายแรกเข้าปล้ำบุตรสาว มารดามาช่วย รายที่สองนั้นปล้ำมารดาและชิงเงินไป 9 บาท และกรณีของสิบทหารเขมรที่ไปคุมการซ่อมถนนที่แถวหมู่บ้านน้ำเขียว และจุดคร่านางทองหญิงไทยชาวบ้านแหลมมะขามเข้าไปภายในเมือง บิดามารดาของนางทองพากันไปฟ้องร้องต่อเรลิดังส์ เมื่อทำการสอบสวนแล้วเรลิดังส์ให้บิดามารดาจับตัวหญิงนั้นกลับไปและลงโทษนายสิบทหารเขมรกับพวกด้วยการตบหน้า นอกจากนี้ยังมีทหารญวน 4 คนขึ้นไปบนบ้านราษฎรแล้วขโมยเงินไปร้อยบาทเศษ เจ้าของบ้านไปฟ้องร้องต่อเจ้าพนักงานฝรั่งเศส ทางฝรั่งเศสจึงลงโทษทหารญวนและคืนเงินให้¹¹⁹ พฤติกรรมของทหารฝรั่งเศส ทหารเขมรและทหารญวนดังกล่าวทำให้ราษฎรเกิดความหวาดกลัว ไม่กล้านำสิ่งของมาขาย ราษฎรในตลาดไม่กล้าออกจากบ้าน และมักจะปิดประตูหน้าต่าง จากคำให้การของจีนงุ่ยชาวเมืองตราดที่มีต่อขุนภาษาสุนทรที่ไปจัดส่งกองทหารฝรั่งเศสที่เมืองตราด กล่าวว่าจีนงุ่ยกับลูกเรือรวม 4 คน มีเรือยาว 5 วา 3 คอกคิดจะเดินทางออกจากเมืองตราดเพื่อซื้อเตงโมไปขาย และไปขอหนังสือเดินทางจากเจ้าพนักงานฝรั่งเศส เจ้าพนักงานเรียกเก็บค่าหนังสือเบ็กล่องฉบับละ 1 เหรียญ และเรียกเก็บค่าเดินทางรายคนคนละ 4 เหรียญ อันเป็นจำนวนเงินที่แพงมาก ราษฎรเดือดร้อนระส่ำระสายไปทั้งเมือง พากันเล็ดลอดหนีไปในเวลากลางคืนทั้งทางเรือและทางบก¹²⁰ เช่นเดียวกับนายกิมเล็งซึ่งเป็นทนายของอากรสุราเมืองตราด ที่ให้การว่านายทหารฝรั่งเศสข่มเหงรังแกราษฎร เมื่อฟ้องร้องก็ไม่ได้รับความเป็นธรรม และยังเก็บภาษีในราคาแพง ทำให้ราษฎรพากันอพยพหนีไปหลายสิบครัวแล้ว¹²¹

เหตุการณ์ที่ราษฎรไทยต่างพากันหวาดกลัวฝรั่งเศสที่เข้ามายึดครองเมืองตราด ได้รับการถ่ายทอดความรู้สึกในรูปของวรรณคดีนิราศของหลวงรามทิพจรณ์ (เหน็ม รมยานนท์)

¹¹⁹ หลวงสาครศุขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 246.

¹²⁰ รายงานขุนภาษาสุนทรไปจัดการส่งกองทหารฝรั่งเศส (สำเนา) วันที่ 14 มกราคม ร.ศ. 123. ในมหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี, เรื่องเมืองจันทบุรี, หน้า 81.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

เรื่อง **นิราศเมืองตราด** กวีได้พรรณนาถึงเหตุการณ์ที่ต้องพาครอบครัวอพยพลี้ภัยออกจากเมืองตราด ในวันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447)¹²² ดังความปรากฏในนิราศว่า

ต้องจำเป็นจำพรากจากไปแล้ว	คลาดแคล้วครรไลไปจากที่
นับแต่วันพลันจะเคลื่อนหลายเดือนปี	กำหนดที่สืบห้าจะลาไป
กรกฎาวลารุ่งมุ้งเคลื่อนคล้อย	ปีศกร้อยยี่สิบสามตามสมัย
พอพลบค่ำชวนพากันคลาไคล	พากันไปลาเจ้าพระคุณมุนี

นอกจากนี้ในนิราศยังสะท้อนถึงความรู้สึกเจ็บแค้นและปวดร้าวของราษฎรเมืองตราดต่อการสูญเสียอิสรภาพในครั้งนี้

อนิจาเอ๋ยเคยพักนักเรศ	ฝรั่งเศสจะมาเข้าเป็นเจ้าของ
เกรงมนุษย์ทุจริตมาคิดปอง	เข้าครอบครองแล้วเห็นไม่เป็นการ

และในบทที่ว่า

แต่บัดนี้มีชาติฝรั่งเศสล้ำแดงเดช	ด้วยอำนาจอันอาจหาญ
ไทยเราน้อยด้อยอาวุธต้านทาน	เหล่าลูกหลานจงเจ็บซ้ำจำใส่ใจ
แม้ลูกหลานเติบโตใหญ่ไปภายหน้า	ต้องโจมตีเอาคืนมาให้จงได้
ให้ขึ้นชื่อภาเถียงว่าเมืองไทย	นี้ไม่ไร้สิ้นพันซึ่งคนดี

ราษฎรชาวตราดที่อพยพนั้นส่วนใหญ่จะเข้ามาอยู่ในเขตอำเภอต่างๆ ของจันทบุรีที่มีพื้นที่ติดกับตราด และบางส่วนก็อพยพเข้าไปในกรุงเทพมหานคร ดังความในหนังสือกระทรวงมหาดไทย ที่ 1647/9215 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 ว่า

¹²² การเดินทางของหลวงรามทิพรจน์ นั้นเป็นการเดินทางออกจากเมืองตราดก่อนฝรั่งเศสจะเข้าปกครองเมืองตราดประมาณ 5 เดือน (ส่งมอบเมืองตราดให้ฝรั่งเศสเมื่อ 30 ธันวาคม 2457) สันนิษฐานได้ว่าหลวงรามทิพรจน์คงจะได้ติดตามชาวคราวของบ้านเมืองอยู่ทุกระยะ เพราะเป็นถึงปลัดเมืองตราด อีกทั้งมีอาคือพระยาพิพิธไชยสุนทรการ (สุข ปรีชญานนท์) ผู้ว่าราชการเมืองตราด ซึ่งเคยรับราชการอยู่ในเมืองจันทบุรีมาก่อน การทราบข่าวจากเมืองจันทบุรีจึงจับใจกว่าพลเมืองทั่วไป และเมื่อทราบว่าฝรั่งเศสจะยึดเอาเมืองตราดแน่แล้ว จึงเตรียมการออกจากเมืองตราดไปก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้าเมือง

...ด้วยเกล้าฯ ได้รับบอกพระยาวิชายาธิบติ ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีที่ 124/1388 ลงวันที่ 14 ธันวาคม ร.ศ. 123 ว่าคนเมืองตราดอพยพพาครอบครัวเข้ามาอยู่ในเขตรแขวงเมืองจันทบุรีมากกว่า 10 ครอบครัว พระยาวิชายาธิบติได้ส่งกรมการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านให้คอยตรวจตราจำนวนคนที่อพยพเข้ามาจากเมืองตราดตั้งแต่เดือน กรกฎาคมถึงเดือนกันยายนศกนี้ มีจำนวนคนไทยชาย 70 คน จีนชาย 24 คน ภิกษุ 4 รูป หญิง 107 คน รวมทั้งสิ้น 205 คน แต่ได้ความว่าพวกที่มาตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหลักการก็มี แลบางพวกได้กลับไปยังเมืองตราดก็มีโดยมาก บางพวกไปๆ มาๆ แลการที่คนอพยพจากเมืองตราดมาในแขวงเมืองจันทบุรีในเวลานี้ก็เป็นอันสงบบ้างแล้ว...¹²³

จากรายงานดังกล่าวจะเห็นว่าเพียงช่วงระยะเวลาเริ่มต้นที่ฝรั่งเศสเข้ามาปกครองตราดก็มีราษฎรอพยพเข้ามาในอาณาเขตของไทยเป็นจำนวนมาก ซึ่งราษฎรที่อพยพเข้ามาเหล่านี้ได้กระจายกันไปอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ของเมืองจันทบุรี จากการรายงานการอพยพของราษฎรที่ระบุรายละเอียดอย่างชัดเจน อาจเป็นไปได้ว่าการอพยพของราษฎรนั้นเป็นไปในลักษณะที่รัฐเป็นผู้จัดการอพยพเนื่องจากราษฎรในเมืองตราดนั้นถือเป็น “คนในบังคับ” (Subject) ของไทยจึงต้องมีการเกณฑ์ราษฎรให้อพยพเข้ามาในราชอาณาจักรก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ายึดครอง ซึ่งทั้งนี้รัฐบาลก็เกรงว่าฝรั่งเศสอาจผนวกเอาตราดเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเขมร และราษฎรชาวตราดจะต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย ราษฎรชาวตราดได้อพยพไปอยู่ในพื้นที่ต่างๆ ดังนี้ (โปรดดูตารางที่ 3.5 ประกอบ)

- อำเภอขลุง มีราษฎรอพยพเข้ามาก่อน 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 จำนวน 175 คน และอพยพเข้ามาใน พ.ศ. 2448 จำนวน 546 คน
- อำเภอทุ่งใหญ่ มีราษฎรอพยพเข้ามา ตั้งแต่วันที่ 2 - 28 มกราคม พ.ศ. 2448 จำนวน 100 คน
- อำเภอพลี้ว มีราษฎรอพยพเข้ามา ก่อนเดือนธันวาคม พ.ศ.2447 จำนวน 80 คน

¹²³ สจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.

- อำเภอเมืองจันทบุรี มีราษฎรอพยพเข้ามาก่อน 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 จำนวน 275 คน
- อำเภอแกลง มีราษฎรอพยพเข้ามาก่อน 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 จำนวน 70 คน คน และอพยพเข้ามาใน พ.ศ. 2448 จำนวน 37 คน

กรุงเทพมหานคร มีราษฎรอพยพเข้ามาก่อน 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 จำนวน ประมาณ 50 คน (10 คร้ว)

รวมราษฎรที่อพยพออกจากเมืองตราดก่อนวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2447 จำนวน ประมาณ 1,033 คน และราษฎรที่อพยพออกจากเมืองตราดช่วง พ.ศ. 2448 จำนวน 661 คน ภายในสองปีมีราษฎรอพยพออกมาทั้งสิ้นประมาณ 1,694 คน

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2448 นายวาศปัลลิตอำเภอทุ่งใหญ่ ผู้รักษาการตำบลแสนตั้ง ได้รายงานว่ามีพระสงฆ์และราษฎรในตำบลท่าโสมซึ่งเป็นเขตแดนของฝรั่งเศสไ้อพยพครัวเรือน เข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรของไทย¹²⁴ คือ

- หมู่บ้านละมิบ เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตทั้ง 25 ครอบครัว
- บ้านท่าโสม มี 53 ครอบครัว เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต 44 ครอบครัว คงเหลือพวกจีนนอก 9 ครอบครัว
- บ้านสลักเข้าหมู มี 47 ครอบครัว เข้ามา 39 ครอบครัว เหลือพวกจีนนอก 8 ครอบครัว
- บ้านอ่างกระป่องเดิมมีอยู่ 21 ครัวเข้ามาแล้ว 10 ครัว ยังคงเหลืออยู่ 11 ครัว

¹²⁴ สจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.

ตารางที่ 3.5

รายงานการอพยพของราษฎรเมืองตราดและประจันตคีรีเขตร์
เข้ามาอยู่ภายในพระราชอาณาเขต ระหว่าง พ.ศ.2447-2448

วัน/เดือน/ปี	อพยพจาก	อพยพมาอยู่ที่	จำนวนคนที่อพยพมา	หมายเหตุ
พ.ศ.2447				
16 สิงหาคม	ประจันตคีรีเขตร์	แก่ง	10 คร้ว	ไม่ระบุจำนวนคน
	ประจันตคีรีเขตร์	กรุงเทพมหานคร	10 คร้ว	ไม่ระบุจำนวน
14 ธันวาคม	ตราด	จันทบุรี	205 คน	
11 มกราคม	ตราด	จันทบุรี กรุงเทพมหานคร	178 คน	
26 มกราคม	ตราด	อำเภอเมืองจันทบุรี	47 คน	ก่อนมอบตราด
13 กุมภาพันธ์	ตราด	อำเภอเมืองจันทบุรี	62 คน	หลังมอบตราด
	ตราด	อำเภอเมืองจันทบุรี	166 คน	
13 กุมภาพันธ์	ตราด	อำเภอขลุง	124 คน	ก่อน 30 ธันวาคม
	ตราด	อำเภอขลุง	51 คน	เดือนมกราคม
2 มีนาคม	ตราด	อำเภอพลี	58 คน	ก่อน 30 ธันวาคม
	ตราด	อำเภอพลี	22 คน	หลัง 30 ธันวาคม
16 มีนาคม	ตราด	อำเภอแก่ง	20 คน	
รวม			1,033 คน	คิดคร้วละ 5 คน
พ.ศ. 2448				
10 เมษายน	ตราด	ต.บ้านบ่อ อ.ขลุง	24 คน	
30 เมษายน	ตราด	ต.บางชัน อ.ขลุง	41 คน	
8 พฤษภาคม	ตราด	ต.ซากกะพง อ.แก่ง	4 คน	

ตารางที่ 3.5 (ต่อ)

รายงานการอพยพของราษฎรเมืองตราดและประจันตคีรีเขตร์

เข้ามาอยู่ภายในพระราชอาณาเขต ระหว่าง พ.ศ.2447-2448

วัน/เดือน/ปี	อพยพจาก	อพยพมาอยู่ที่	จำนวนคนที่อพยพมา	หมายเหตุ
7 มิถุนายน	ตราด	ต.ซากกะพง อ.แกลง	5 คน	
7 กรกฎาคม	ตราด	อ.แกลง	13 คน	
10 ตุลาคม	ตราด	ต.บางขัน อ.ขลุ้ง	8 คน	
25 พฤษภาคม	ตราด	ต.บางบ่อ อ.ขลุ้ง	143 คน	ก่อนวันย้ายเขตแดนใหม่
27 พฤษภาคม	ตราด	ต.บางบ่อ อ.ขลุ้ง	210 คน	หลังวันย้ายเขตแดนใหม่
7 ธันวาคม	ตราด, ประจันตคีรีเขตร์	ต.ซากกะพง อ.แกลง	15 คน	
14 ธันวาคม	ต.ท่าโสม ต.บางปิด ตราด	อ.ทุ่งใหญ่	78 คน	
21 ธันวาคม	ตราด, ประจันตคีรีเขตร์ 15 ตำบล	ต.ขลุ้ง ต.วันยาว อ.ขลุ้ง	58 คน 10 คน 30 คน	
29 มกราคม	ตราด, 15 ตำบล	อ.ทุ่งใหญ่	22 คน	
รวม			661 คน	

ที่มา : สจข. ร.5 ม.2.25/40 พลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี

ร.ศ.123 (15 มิถุนายน 123 – 6 สิงหาคม 126).

รวมราษฎรไทยและจีนที่ตำบลท่าโสมซึ่งมีอยู่แต่เดิม 141 ครัว เข้ามาในพระราชอาณาเขตแล้ว 113 ครัว ยังคงเหลืออยู่ 28 ครัว ล้วนแต่เป็นพวกจีนนอกทั้งสิ้น¹²⁵ ราษฎรที่ตำบลสลักเข้าหมูได้ไปตั้งพักอยู่ที่แหลมทองกลางท้องที่อำเภอขลุง และหมู่บ้านท่าหาด ตำบลแสนตั้ง ซึ่งมีเขตแดนติดกับจันทบุรี ประมาณการตัวเลขจำนวนราษฎรที่อพยพเข้ามาในอาณาเขตไทย เฉพาะที่ตำบลท่าโสมตามรายงานของนายวาศนีน่าจะมีประมาณ 565 คน¹²⁶ การอพยพโยกย้ายของราษฎรเข้ามาในครั้งนี้ เป็นไปด้วยความยากลำบากมาก เนื่องจากเขมรที่ประจำรักษาการอยู่ที่ตำบลท่าโสมได้ทำการขัดขวาง ห้ามไม่ให้ราษฎรเรือถนนเรือนและขนส่งของต่างๆ ออกจากตำบลท่าโสม พร้อมทั้งขู่ที่ว่าถ้าใครเรือบ้านเรือนออกไปจะถูกยิง ดังนั้นราษฎรที่จะทำการอพยพต้องทำการอย่างเงียบๆ ไม่ให้ทหารฝรั่งเศสได้ยิน โดยล่องมาในแพและเรือในตอนกลางคืน ส่วนสัตว์พาหนะต้องดัดอ้อมมาทางบกตอนกลางคืนเช่นเดียวกัน ราษฎรบางคนต้องทิ้งสวนอพยพเข้ามา เช่น ราษฎรที่ทำสวนพริกไทยเวลาอพยพก็นำแต่ไม้ค้ำพริกไทยเข้ามา พริกไทยที่ราษฎรทิ้งในตำบลท่าโสมมีประมาณ 30,000 ค้าง รวมทรัพย์สินที่ราษฎรทิ้งไว้เป็นจำนวนมาก¹²⁷

จากรายงานของนายวาศนีนี่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการเกณฑ์ราษฎรให้อพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขตให้มากที่สุด และมีรายงานที่แสดงถึงราษฎรที่เหลืออยู่ว่าเป็นพวก “จีนนอก” ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่า ทางราชการมีความพยายามจะให้ราษฎรที่เป็นชาวไทยอพยพออกมาจากเมืองตราด จึงได้มีการจัดทำรายงานจำนวนคนอพยพ อีกทั้งยังให้การช่วยเหลือ ทั้งในการจัดหาที่อยู่อาศัยแก่ผู้อพยพ การงดเว้นการเก็บอากรต่างๆ

ในเวลาต่อมาได้มีการทำสนธิสัญญาขึ้นระหว่างรัฐบาลสยามกับฝรั่งเศสในวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.2449 ซึ่งกำหนดให้ราษฎรของหมู่บ้านใน 15 ตำบลในเมืองตราดที่กลายเป็นเขตแดนของฝรั่งเศส ได้แก่ บ้านบางปิดล่าง บ้านบางปิดบน บ้านบางกระดาน บ้านอ่างกระป่อง บ้านกลาง บ้านชุมแสง บ้านสลักเข้าหมู บ้านท่าโสม บ้านลำมิด บ้านปากคลองใหญ่ บ้านคลองใหญ่ บ้านท่าประดู่ บ้านหนองอ้ายเงิน บ้านเขาสมิง บ้านจำแสง อพยพครอบครัวและทรัพย์สินเข้ามาอยู่ใน

¹²⁵จีนนอกหมายถึง ชาวจีนในบังคับของฝรั่งเศส

¹²⁶ประมาณครอบครัวละ 5 คน

¹²⁷ลจข. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี,

พระราชอาณาเขตสยามได้ภายในกำหนด 1 ปี คือ ตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2448 จนถึงวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2449¹²⁸

ผู้ปกครองฝรั่งเศสพยายามติดต่อพระสงฆ์ไทยขอให้ช่วยเกลี้ยกล่อมราษฎรไม่ให้ทำการอพยพออกจากตราด แต่พระสงฆ์ไทยไม่ให้ความร่วมมือ เนื่องจากฝรั่งเศสได้นำพระเขมรเข้ามาอยู่เมืองตราดวันละ 2 องค์ เพื่อให้พระเขมรเหล่านี้เกลี้ยกล่อมพระสงฆ์ไทยในเมืองตราดไม่ให้อพยพจากเมืองตราด เพราะถ้าพระสงฆ์อพยพแล้วราษฎรก็จะพากันอพยพตาม แต่ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ และเพื่อป้องกันมิให้ราษฎรในเขตปกครองฝรั่งเศสเกิดความไม่สงบขึ้น ฝรั่งเศสจึงให้มีการจัดเก็บบริเวณอ่าวปิ่นของราษฎรหลายครั้ง ปรากฏว่าการกระทำนี้ได้สร้างความไม่พอใจให้แก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรเพราะเมื่อเกิดมีโจรผู้ร้ายปล้นบ้านเรือนราษฎรแล้วไม่มีอ่าวปิ่นต่อสู้ ในขณะที่โจรผู้ร้ายมีอาวุธ¹²⁹

ปัญหาราษฎรชาวตราดอพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขตของไทยนั้นกระทรวงมหาดไทยได้เสนอแนะแก่กรมการเมืองจันทบุรีให้ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ราษฎรอพยพให้มีที่อยู่และที่ทำกินตามสมควร และให้ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีทำการตรวจดูถึงจำนวนคน และสาเหตุที่อพยพมาแล้วทำรายงานส่งไปทางกรุงเทพฯ และให้พิจารณาถึงสิทธิพิเศษแก่ราษฎรที่อพยพเข้ามา ดังความที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 30 สิงหาคม ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ความว่า

เรื่องการจัดส่งเคราะห์ราษฎรเมืองตราดที่อพยพเข้ามาอยู่ในเขตเมืองจันทบุรี เหนควรออกประกาศยกเว้นการเกณฑ์ราษฎรเหล่านี้โดยไม่ต้องเกณฑ์ทหาร แลยกเว้นการเก็บค่าธรรมเนียมภาษีอากรบ้างบางอย่างนั้นทราบเหตุแล้วอนุญาตให้ยกเว้นตามที่คิดนั้น แต่ไม่คิดเห็นว่าจะสำเร็จอันใด เพราะฝรั่งเศสเป็นผู้ค้ากำไร เราประกาศยกอะไรออกไป เขาก็ประกาศยกได้มากกว่าเรา โดยที่เราๆ กันเราก็

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁹ สจ.ช. ร.5 ผ. 21/20 รายงานของขุนศิริคชทวีป นายอำเภอทุ่งใหญ่ ที่ 3/51, 2 มีนาคม ร.ศ. 124.

เสียเปรียบ เพราะราษฎรเป็นคนขี้เกียจ อยู่ในที่เดิมไม่ต้องลงทุนลงแรงอันใด
 ได้ความยกเว้นเท่ากัน กับข้างหนึ่งจะต้องลงทุนลงแรง คงอยู่ข้างสบาย¹³⁰

จากข้อความในพระราชหัตถเลขาข้างต้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ได้ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าการให้การช่วยเหลือสงเคราะห์ราษฎรและยกเว้นการเก็บภาษี
 การเกณฑ์แรงงานนั้นเป็นสิ่งที่กระทำได้ แต่ต้องทำอย่างรอบคอบทั้งนี้หากไทยประกาศยกเว้นสิ่งใด
 ฝ่ายฝรั่งเศสก็อาจจะออกประกาศเช่นนั้นบ้างและให้ผลประโยชน์ที่มากกว่าเพื่อให้ราษฎรเลือกที่
 จะอยู่ในเขตแดนฝรั่งเศส ซึ่งอย่างไรไทยก็จะเป็นฝ่ายที่เสียประโยชน์มากกว่าอยู่ดี หลังจากที
 กระทรวงมหาดไทยได้พิจารณาอย่างถี่ถ้วนแล้วจึงได้สั่งการให้ความช่วยเหลือ โดยมอบหมายให้
 พระยาวิชาวินิจฉัยและกรมการเมืองจันทบุรีช่วยกันจัดหาที่ดินให้ราษฎรที่อพยพตั้งบ้านเรือน และ
 ทำสวนไร่ นา เลี้ยงชีพ โดยราษฎรเหล่านี้ไม่ต้องเสียค่าจ้างของที่ดิน ให้ยกเว้นการเสียอากรค่านาเป็น
 เวลา 5 ปี ไม่ต้องเสียค่าราชการเป็นเวลา 5 ปี ไม่ต้องเสียอากรค่าน้ำเป็นเวลา 5 ปี ชายฉกรรจ์ที่
 อพยพเข้ามาและมีอายุสมควรรับราชการทหารไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร¹³¹

ราษฎรที่อพยพเข้ามาในจันทบุรีเมื่อสิ้นกำหนด 1 ปี ตามข้อตกลงในสัญญาระหว่าง
 ไทยกับฝรั่งเศส มีจำนวนทั้งสิ้น 334 ครอบครัว จำนวน 1,603 คน เป็นชาย 738 คน หญิง 865 คน
 จำนวนคนเหล่านี้แยกเป็นคนที่อพยพมาจากตราด 85 ครอบครัว ชาย 145 คน หญิง 223 คน มาจาก
 หมู่บ้าน 15 หมู่บ้าน 220 ครอบครัว เป็นชาย 524 คน หญิง 508 คน มาจากเมืองประจันตคีรีเขตร์
 29 ครอบครัว เป็นชาย 69 คน หญิง 134 คน (ดูตารางที่ 3.6 ประกอบ)¹³²

¹³⁰ สจ. ร.5 ม.12.3 ที่ 90/738 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ วันที่ 30 สิงหาคม
 ร.ศ. 124.

¹³¹ สจ. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี,
 ร.ศ. 123.

¹³² สจ. ร.5 ม.2.25/40.2 ที่ 3383/32673 หนังสือกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมติ-
 อมรพันธุ์ ราชเลขานุการ, วันที่ 26 พฤศจิกายน ร.ศ. 125.

ตารางที่ 3.6
จำนวนราษฎรตราดที่อพยพเข้ามาในจันทบุรี
ตั้งแต่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2448 - 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2449

ที่มา	จำนวน(ครัว)	ชาย(คน)	หญิง(คน)	รวม(คน)
อพยพจากตราด (อำเภอเมือง)	85	145	223	368
อพยพจาก 15 หมู่บ้าน ¹³³	220	524	508	1,032
อพยพจาก ประจันตคีรีเขตร์	29	69	134	203
รวมทั้งสิ้น	334	738	865	1,603

ที่มา : สรุปจาก สจข. ร.5 ม.2.25/40 **เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามา
 ในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123.**

จากรายงานเรื่องราษฎรตราดอพยพเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตจะเห็นว่าราษฎร
 อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองจันทบุรีจำนวนมากที่สุดถึงประมาณ 1,603 คน ซึ่งในจำนวนที่อพยพเข้า
 มาในจันทบุรีนี้จะอพยพเข้าไปอยู่ในเขตอำเภอขลุงมากที่สุด รองลงมาคือเขตอำเภอทุ่งใหญ่¹³⁴
 อำเภอเมืองจันทบุรีและอำเภอพลี้ว ทั้งนี้เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีเขตติดต่อกับพื้นที่ชายแดนของ
 ตราดทำให้อพยพเข้ามาได้สะดวกทั้งทางบกและทางน้ำ ส่วนสาเหตุที่ราษฎรชาวตราดพากัน
 แยกตัวและอพยพเข้ามาในพระราชอาณาเขตอย่างมากมายเช่นนี้เนื่องจากเกรงว่าการยึดครอง

¹³³ 15 หมู่บ้านในเขตยึดครองที่ไทยทำสัญญากับฝรั่งเศส คือ บ้านบางปิดล่าง บ้านบางปิดบน บ้าน
 บางกระดาน บ้านอ่างกระป๋อง บ้านกลาง บ้านชุมแสง บ้านสลักเข้าหมู บ้านท่าโสม บ้านลำมิต บ้านปาก-
 คลองใหญ่ บ้านคลองใหญ่ บ้านท่าประดู่ บ้านหนองอ้ายเงิน บ้านเขาสมิง บ้านจำแสง

¹³⁴ อำเภอทุ่งใหญ่เดิมคืออำเภอศรีบัวทอง เมื่อฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองตราดแล้ว ได้มีการจัดตั้งเมืองขลุง
 ขึ้นเป็นหัวเมืองจัตวาอีกเมืองหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2448 โดยยุบรวมอำเภอทุ่งใหญ่เข้ากับเมืองขลุงที่จัดตั้งขึ้นใหม่นี้
 ด้วย. กระทรวงมหาดไทย, **พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่มที่**
2 ภาคที่ 3, หน้า 267.

ตราดจะเป็นการ “เสียดินแดน” ให้กับฝรั่งเศส ทั้งนี้เพราะเมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครองตราดได้มีกรมอบหมายให้เจ้าเขมรมีอำนาจปกครองและจัดเก็บภาษี คล้ายกับจะผนวกตราดให้เป็นส่วนหนึ่งของเขมร อีกทั้งชาวลื้อที่ราษฎรได้รับจากบรรดานายทหารเขมรที่เข้ามาประจำการ ดังความในรายงานของนายวาศ ปลัดอำเภอทุ่งใหญ่ที่กล่าวว่า

ราษฎรไม่ไว้ใจในเรื่องเขตแดนเพราะถูกมาในครั้งก่อนคราวหนึ่งแล้ว ซึ่งฝรั่งเศสเอาเกินที่หมายไป และในครั้งนี้นำราษฎรของฝรั่งเศสคือปลัดเมืองตราด เป็นชาติเขมร ได้ไปพูดเกลี้ยกล่อมแก่ผู้ที่อพยพมาอยู่ที่บ้านท่าหาดว่าให้กลับไปอยู่ทางบ้านเดิมเสียเถิด ถึงจะตั้งอยู่ที่นี้ก็คงไม่พ้นปีน้ำ ฝรั่งเศสก็จะร่นเขตแดนเข้ามาอีก และอีกสองปีข้างหน้าทั้งเมืองจันทบุรีก็จะตกเป็นของฝรั่งเศสอีกด้วย¹³⁵

จากความตื่นกลัวว่าเขตแดนตราดจะตกไปเป็นของฝรั่งเศสอย่างถาวร ราษฎรจำนวนมากจึงยอมละทิ้งเรือกลอนไรรานา และอพยพเข้ามาในเขตเมืองจันทบุรีซึ่งได้ชื่อว่างลับมาอยู่ในการปกครองของไทยแล้ว แต่อย่างไรก็ดีการอพยพเข้ามาของราษฎรชาวดราดนั้นเต็มไปด้วยความยากลำบากทั้งเรื่องการจัดหาที่อยู่อาศัยใหม่และที่ทำกิน ดังในรายงานการอพยพของราษฎรที่กล่าวในเวลาต่อมาราษฎรเหล่านี้ได้อพยพกลับไปเมืองตราด 5 ครอบครัว เนื่องจากไม่มีช่องทางทำกิน ประกอบกับการบุกเบิกที่ทำกินใหม่จะต้องลงทุนลงแรงมากทำให้เกิดความท้อถอย แม้แต่หลวงรามทิพรศ (เหี้ยม รมยานนท์) ซึ่งเป็นผู้มีฐานะดีและได้พาครอบครัวอพยพมาอยู่เมืองจันทบุรีในสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ายึดครองตราด ยังได้รำพันถึงความลำบากของราษฎรอพยพไว้ในนิราศเมืองตราด¹³⁶ ตอนหนึ่งว่า

...มาอยู่จันทบุรีมีแต่เสีย	สักไฟเบียดก็ไม่มีที่จะหา
ผลประโยชน์สิ่งใดไม่มีมา	เฝ้าตั้งหน้าซื้อกินจนสิ้นทุน...

และอีกตอนหนึ่งที่กล่าวถึงการหาบ้านพักอาศัยในเมืองจันทบุรีว่า

¹³⁵ สจ. ร.5 ม.2.25/40 เรื่องพลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาในมณฑลจันทบุรี, ร.ศ. 123, รายงานของนายวาศ นายอำเภอทุ่งใหญ่ ที่ 964, 5 เมษายน ร.ศ. 125.

¹³⁶ หลวงรามทิพรศ (เหี้ยม รมยานนท์), “นิราศเมืองตราด”, พิมพ์ใน หลวงสาครศุขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 313, 315.

....จะเที่ยวเขาเหยาเรือนให้เหมือนนีก	พบแต่ตึกก็ขาดไม่อาจหา
ล้วนแต่บ้านท่านผู้ดีมีราคา	ไม่เมตตาแล้วแต่กรรมก็จำทน
....มาเช่าบ้านเรือนบังหลังตลาด	สิบสามบาทไม่มากล้นพอทนไหว
หาซื้อบ้านยังไม่มีที่ถูกใจ	ขึ้นจ่ายไปมากนักจ้กหมดทุน

ราษฎรตราดที่อพยพเข้ามาในเมืองจันทบุรีนั้นไม่มีหลักฐานปรากฏว่าได้ประกอบอาชีพอะไรในจันทบุรีบ้าง แต่หากจะวิเคราะห์จากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่อำเภอขลุงเป็นจำนวนมาก ซึ่งพื้นที่ของอำเภอขลุงนั้นตอนเหนือมีลักษณะเป็นที่ดอนมีป่าและเขามาก ทำสวนยางพาราและสวนผลไม้ได้บ้าง ตอนกลางและที่ราบด้านตะวันออกเป็นที่ราบเหมาะแก่การทำนา และสวนผลไม้ สวนพริกไทย ตอนใต้เป็นที่ราบลุ่มต่ำชายฝั่งทะเลเป็นที่สำหรับทำประมง ตัดฟันและเผาถ่าน ซึ่งอาชีพเหล่านี้เป็นอาชีพที่ชาวตราดมีความชำนาญอยู่เช่นกัน เนื่องจากลักษณะการประกอบอาชีพของชาวจันทบุรีและชาวตราดมีลักษณะใกล้เคียงกันตามลักษณะภูมิประเทศ ดังนั้นราษฎรชาวตราดที่อพยพเข้ามาที่น่าจะประกอบอาชีพทำประมง รับจ้างทำสวนพริกไทย สวนผลไม้ และที่น่าจะทำกันมากคือตัดไม้ขายเนื่องจากราษฎรอพยพไม่มีทุนรอนมากนัก ประกอบกับราษฎรเหล่านี้ได้รับการยกเว้นภาษี และการเกณฑ์แรงงานจึงสามารถเคลื่อนย้ายไปได้อย่างอิสระ (ดูภาพที่ 3.4 ประกอบ)

จากภาพถ่ายดาวเทียมแสดงเขตแดนเชื่อมต่อระหว่างจันทบุรีและตราดนี้จะเห็นได้ว่าเส้นทางจากเขตชายแดนของตราด เช่น จากท่าโสม แสนดุ้ง เขาสมิง นั้นสามารถอพยพเข้ามาจันทบุรีได้หลายเส้นทาง ทั้งทางบกและทางน้ำผ่านเข้ามาทางแม่น้ำเวฬุ เข้าเขตอำเภอขลุง หรือผ่านตำบลบางชันเข้าไปยังอำเภอเขาพลอยแหวน แหลมสิงห์และอำเภอเมืองจันทบุรี จากภาพถ่ายดาวเทียมซึ่งแม้จะเป็นภาพของพื้นที่ในสมัยปัจจุบันแต่ยังแสดงร่องรอยของสภาพภูมิประเทศของอำเภอต่างๆ ที่คล้ายคลึงกับในอดีต ซึ่งจะเห็นว่าอำเภอขลุงนั้นภูมิประเทศตอนเหนือเป็นที่ดอนสูงมีป่าและเขามาก (สีเขียวเข้ม) ตอนกลางและตะวันออกเป็นที่ราบทำสวนทำนาได้มาก ตอนตะวันตกเป็นที่ราบทำสวนได้ ส่วนแหลมสิงห์นั้นจะเห็นว่าภูมิประเทศทางเหนือเป็นที่ดอนทางตะวันออกและตะวันตกเป็นที่ลุ่มซึ่งมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์เช่นกัน และจากภาพถ่ายบริเวณอำเภอขลุง (ดูภาพถ่ายดาวเทียมภาพที่ 3.5) จะเห็นพื้นที่ที่เป็นภูเขาและป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ดังนั้นจึงเหมาะสมอย่างยิ่งทั้งกับการตั้งถิ่นฐานของผู้อพยพ เนื่องจากเป็นพื้นที่ว่างยังไม่มีกรจับจอง และเหมาะกับการประกอบอาชีพตัดไม้ หาของป่า เนื่องจากราษฎรที่อพยพนั้นไม่มีทุนรอนมากพอในการประกอบอาชีพอื่น

ภาพที่ 3.4 ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงบริเวณเขตแดนระหว่างจันทบุรีและตราด

ภาพที่ 3.5 ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงบริเวณพื้นที่ป่าไม้อำเภอขลุง

ที่มา : Google Inc. <http://maps.google.com>. Google Inc.: 1600 Amphitheatre Parkway Mountain View, CA 94043. 19 December 2007.

การอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนจากเมืองตราดเข้าอยู่ในจันทบุรี แกลง และ กรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดปัญหากรณีพิพาทเกี่ยวกับที่ดินเกิดขึ้นหลายๆ กรณี เมื่อตราดกลับมาเป็นของไทยแล้วใน พ.ศ. 2449 ทำให้มีฎีการ้องเรียนเข้ามายังทางการใน กรุงเทพมหานครเพื่อขอความช่วยเหลือ เนื่องจากราษฎรเมืองตราดเป็นจำนวนมากที่อพยพเข้ามา ตั้งถิ่นฐาน ได้ทิ้งเรือกสวนไร่นาและบ้านเรือนที่ตราดไว้ หรือบางพวกได้ขายที่ดินของตนในราคาถูก โดยไม่ได้ทำหนังสือซื้อขายกันไว้เป็นหลักฐาน เมื่อฝรั่งเศสถอนกำลังออกไปราษฎรเหล่านี้ส่วนใหญ่ อพยพกลับไปและต้องการที่ดินที่ขายไปคืน หรือบางรายพบว่าที่ดินที่ตนทิ้งไปมีคนเข้ายึดครอง ทำประโยชน์ไปแล้ว จึงได้ทำฎีการ้องเรียนเข้ามาเป็นจำนวนมากเพื่อเรียกร้องให้ทางการช่วยเหลือ ให้ตนได้ที่ดินคืน ตัวอย่างฎีกาของราษฎรเมืองตราด เช่น ฎีกานายหีบ ก่อนที่นายหีบจะอพยพ ไปอยู่เมืองขลุงชายฝากสวนพริกไทยไว้กับนายจร เมื่อกลับมาจะขอไถ่คืนตามราคาที่ขายฝากไว้แต่ นายจรไม่ยอมให้ได้ ฎีกาขุนจิตภักดีผู้ช่วยกองทหารเรือแหลมฉบังที่ได้อพยพเข้าไปอยู่ภายใน พระราชอาณาจักรได้ขายสวนและที่นาให้กับจีนตุ่น เมื่อกลับมาจีนตุ่นไม่ยอมให้ไถ่ คิดราคาสูงกว่า ที่ขายไว้ ฎีกานายเจียกร้องเรียนว่านายแหม่มบ้านแหลมซ้อได้เข้ามายึดครองบ้านและสวนของ นายเจียกหลังจากที่นายเจียกอพยพออกไป¹³⁷

จากกรณีปัญหาเรื่องที่ดินเหล่านี้ จึงมีการประชุมเสนาบดีสภาเมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ.2450 ที่ประชุมได้ตกลงแนวทางแก้ไขปัญหานี้¹³⁸ ดังนี้

- 1) สำหรับพวกที่ทิ้งไป คนเหล่านี้ทิ้งที่ดินไปเพียง 3 ปี ยังไม่หมดในกรรมสิทธิ์ จึง ตกลงให้คืนที่ดินนั้นให้แก่เจ้าของเดิมเมื่อเจ้าของนั้นกลับมา แต่ถ้าผู้ครอบครองที่ดินคนใหม่ได้ทำ ประโยชน์ลงไปในที่ดินนั้นแล้ว ให้เจ้าของที่ดินใช้ทุนที่ลงไปคืนให้
- 2) พวกที่ขายที่ดินไปโดยไม่มีหนังสือสัญญาซื้อกันขายนั้น ให้ถือว่าเป็นการขายฝาก เมื่อเจ้าของเดิมกลับมาไถ่คืนให้ไถ่ได้ตามราคาที่ขายไว้ และให้เจ้าของเดิมใช้ทุนค่าทำนุบำรุงที่ดิน ให้แก่ผู้ซื้อด้วย
- 3) การซื้อขายที่ได้ทำหนังสือไว้ต่อเจ้าพนักงานฝรั่งเศสนั้นเป็นอันถูกต้องแล้ว ให้ถือ เป็นสิทธิแก่ผู้รับซื้อ

¹³⁷ สจข., ร.5 ย. 12/210 ฎีกาชาวเมืองตราดขอพระมหากษัตริย์, ร.ศ.126.

¹³⁸ สจข., ร.5 ม.225/40 พลเมืองเมืองตราดที่ยกให้ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลจันทบุรี ร. ศ.123, 15 มิถุนายน 123 - 6 สิงหาคม 126.

3.4.2 การประกอบอาชีพของราษฎรเมืองตราด

การประกอบอาชีพที่สำคัญของชาวตราด ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ การทำสวนพริกไทย เก็บของป่า ตัดไม้ ขุดพลอยและทำประมง โดยได้ปรากฏข้อความในบันทึก ปาลเลกัวร์ว่า

... ทุ่งใหญ่ อันอยู่ทางทิศตะวันออกของจันทบุรีนั้น อุดมสมบูรณ์ไปด้วย กระจวาน ไม้จันทร์แดง รงเขมร พริกไทย งาช้าง และผลิตภัณฑ์อันมีค่าอื่นๆ อีกมาก เมืองทุ่งใหญ่มีพลเมืองอยู่ราว 4,000 คน เป็นคนไทยและคนจีนซึ่งเป็นพ่อค้ากัน แทบทั้งนั้น พลเมืองส่วนน้อยทำการประมงต่างๆ ที่ชายฝั่งทะเลมีกุ้งปลาชุกชุม ในบริเวณใกล้เคียงกันมีเกาะอันอุดมไปด้วยพันธุ์ไม้ เช่น เกาะช้าง ซึ่งกล่าวกันว่า มีเสือชุกชุม มีภูเขาดังเดอนอยู่บนเกาะเป็นสถานที่พักจอดของเรือทั้งหลายบรรดา ที่แวะเข้ามาในย่านนี้...¹³⁹

การเพาะปลูกพริกไทยในตราดนั้นทำกันมากที่บริเวณอำเภอศรีบัวทอง (ทุ่งใหญ่) และที่เกาะช้าง ราษฎรที่ปลูกพริกไทยนั้นมีทั้งชาวไทยและชาวจีน จำนวนการปลูกและการส่งออก นั้นบางครั้งขึ้นอยู่กับสภาพภูมิอากาศประกอบด้วยบางปีที่ทำการเพาะปลูกไม่ได้ผลหรือพริกไทย ไม่เป็นที่ต้องการของตลาดราษฎรก็จะเกิดความเดือดร้อน ดังปรากฏในรายงานพระยาชลยุทธโยธินทร์ ตรวจการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก เมื่อปี ร.ศ. 114 (พ.ศ.2438)¹⁴⁰ ได้กล่าวถึงความเสียหายของไร่พริกไทยในตราดช่วง พ.ศ. 2437 ว่าเป็นปีที่เมืองตราดต้องเสียหายมาก เพราะเหตุที่มีฝนน้อย ข้าวในนาได้แต่เพียง 1 ใน 4 เจ้าของไร่พริกไทยต่างๆ นั้นมีความลำบากยากไร้ ทั้งราคา ก็ถูก การระวางรักษาก็ลำบาก โดยเฉพาะไร่พริกไทยที่เกาะช้างนั้นเกือบจะอันตรายาน ปลัดจีนผู้เป็นเจ้าของไร่พริกไทย ไม่มีโอกาสที่จะทดลองบำรุงรักษาไร่ต่างๆ ให้บริบูรณ์ได้ เพราะราคาพริกไทย ในเวลานั้นถูกมาก ราคาพริกไทยดำในท้องตลาดราคาหาบละ 14 บาท ส่วนราคาพริกไทยขาว ราคา 22 บาท แต่เมื่อ 2-3 ปีก่อน ราคาพริกไทยดี พริกไทยดำ ราคา 34 บาท พริกไทยขาว 64 บาท ต่อหาบ และเมื่อปีที่ผ่านมามีต้นพริกไทยอยู่ที่เมืองตราดอยู่ประมาณ 400,000 ต้น ส่วนเมื่อ 2-3 ปีก่อน นั้นมีถึง 500,000 ต้น

¹³⁹ ฌอง แบบติสท์ ปาลเลกัวร์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 73.

¹⁴⁰ สจ.ช. ร.5. ก14/23 รายงานพระยาชลยุทธตรวจการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก, 29 กันยายน ร.ศ.114.

ส่วนพื้นที่ที่เป็นเกาะของเมืองตราดนั้น มีการทำสวนมะพร้าว การประมง และการหาสินค้าของป่า แต่เฉพาะที่เกาะช้างกับเกาะหมากมีการทำนา ทำสวนพริกไทย กับสวนผลไม้ เบ็ดเตล็ดกันบ้างเพราะพื้นที่เกาะช้างมีพื้นที่ราบทำนาทำสวนได้มาก การเลี้ยงสัตว์พาหนะเพื่อใช้ในการทำนา เช่น กระบือ ที่เกาะช้างจึงมีราษฎรเลี้ยงกันไว้มากเพราะนอกจากจะใช้เป็นประโยชน์ในทางการทำนา การลากเข็นไม้แล้ว ก็ยังมีการขายสัตว์กระบือส่งไปตามฝั่งทางแขวงเมืองตราดอีกด้วย สัตว์จำพวกที่ใช้เป็นอาหาร มีสุกร เป็ด ไก่¹⁴¹ พระยาตรังคภูมิบาล ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลจันทบุรี ได้กล่าวถึงความเป็นอยู่ การตั้งถิ่นฐานและการประกอบอาชีพของราษฎรว่า เกาะช้างนั้นเป็นเกาะที่อุดมสมบูรณ์เป็นที่สุด และรองลงมาคือเกาะหมาก ทั้งสองเกาะนี้มีราษฎรทำการเพาะปลูกมะพร้าวเจริญงอกงามดี ราษฎรที่ทำนั้นคือปลัดจีน (กรมการเมืองเก่าเมืองประจันตคีรีเขตร์)¹⁴² มีมะพร้าวประมาณ 30,000 ต้นเป็นผลแล้ว เกาะช้างก็มีสวนมะพร้าวอยู่บ้างแต่มีไม่มากนัก ที่มีมากมีเพียงหมู่บ้านคลองสนกับหมู่บ้านสลักเพชรเท่านั้นมีมะพร้าวสวนหนึ่งไม่เกิน 1,000 ต้น¹⁴³ ที่เกาะช้างนั้นราษฎรส่วนใหญ่เป็นชาวจีนไหหลำ มีการต้มสุราเถื่อน และฝิ่นเถื่อน กับทำการประมงจับสัตว์น้ำบ้างเล็กน้อย ราษฎรที่อาศัยอยู่มีราว 600 คน¹⁴⁴

นอกจากนี้มีสินค้าที่สำคัญ คือ ยางขนุนนก เนื้อไม้กฤษณา (คือไม้หอม) ได้ ชันน้ำมันยาง หวายต่างๆ ที่ใช้ประกอบในการประมง ลูกสำรองและยางพอง รังนกนางแอ่น รังนกนั้น มีอยู่ที่เกาะรังมากกว่าเกาะอื่นๆ โดยเฉพาะไม้ยางขนุนนกนั้น ปราบกฏว่าราษฎรเริ่มทำเป็นสินค้าเมื่อ พ.ศ. 2455 สมัยที่หลวงสาครศุขเขตต์เป็นนายอำเภอเกาะช้าง มีฝรั่งคนหนึ่งเป็นผู้ไปตรวจพบต้นยางนี้ แล้วแนะนำให้ราษฎรทำเป็นสินค้า นับแต่นั้นมา ราษฎรชาวเกาะก็ทำยางขนุนนกจำหน่ายขายเป็นสินค้าต่อมา ในระยะแรกเริ่มการทำยางขนุนนกได้ผลราคาดี เพราะระหว่งนั้นการปลูกยางพาราธิบดีเบอร์ยังไม่มีแพร่หลาย หลังจากมียางพาราธิบดีเบอร์ขึ้นแล้วเป็นเหตุให้ราคาขายขนุนนกตกต่ำไม่เหมือนก่อน แต่กระนั้นราษฎรชาวเกาะก็ยังคงอาศัยการทำยางเป็นเครื่องเลี้ยงชีพอยู่ ไม้ยางขนุนนกนั้นนอกจากที่จะใช้ประโยชน์เอายางขายเป็นสินค้าโดยเฉพาะแล้ว ส่วนต้นยางก็ใช้ประโยชน์ในทางทำเครื่องเรือนได้ดีกว่าไม้บางชนิดอีกด้วย และนอกจากนี้หลวงสาครศุขเขตต์ยัง

¹⁴¹ หลวงสาครศุขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 267.

¹⁴² หมายถึงหลวงพรหมภักดี (เปลี่ยน ตะเวทิกุล)

¹⁴³ สจข. ร.5 ม. 358 เรื่องเจ้าคุณเทศาภิบาลเมืองระยองแลเมืองตราด, ร.ศ. 128.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน.

ได้กล่าวถึงพันธุ์ไม้อีกชนิดหนึ่งเรียกว่า “ไม้แก้ว” ซึ่งเป็นสินค้าอีกชนิดหนึ่งที่สำคัญ และนิยมมาก ในช่วง พ.ศ. 2455 - 2456 ให้นำมาทำไม้เท้าราคาตั้งแต่ 10 บาทขึ้นไป จนถึง 100 บาท¹⁴⁵

ส่วนราษฎรในหมู่บ้านคลองพร้าวเป็นชาวไทยปลูกที่อยู่อาศัยแบบชั่วคราว ทำอาชีพหาหวายพัดเตา รง ไม้ต่างๆ เนื่องจากไม่มีพื้นที่ทำนา ส่วนหมู่บ้านสลักเพชรนั้นมีพวกญวนอยู่อาศัยอยู่มาก ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็นพราน วิธีล่าสัตว์ของพวกญวนเวลานี้จะใช้สุนัขเข้าค้นหาและไล่ต้อนสัตว์ จากนั้นพวกญวนเจ้าของสุนัขจะใช้ขวานหรือไม้ทุบตีสัตว์นั้น¹⁴⁶ นอกจากนี้หมู่บ้านสลักเพชรยังมีพื้นที่ทำนาบ้างเล็กน้อย และราษฎรที่หมู่บ้านสลักเพชรมักไปเก็บรังนกที่เกาะช้าง ส่วนที่เกาะกูดในขณะนั้น (พ.ศ.2448) มีราษฎรอาศัยอยู่เพียง 4 ครัวเรือนเท่านั้น¹⁴⁷

นอกจากราษฎรชาวไทยและชาวจีนแล้วเมืองตราดยังมีชาวชองซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองเช่นเดียวกับที่เมืองจันทบุรี ชาวชองในตราดส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในบริเวณบ้านด่านชุมพล ซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกับเขมร พระยาตรังคภูมาภิบาลกล่าวถึงชาวชองที่บ้านด่านชุมพลว่า

...ราษฎรเป็นชองมีเขมรแลลาวบ้างเล็กน้อย การหาเลี้ยงชีพที่การทำนาบ้างไม่ใคร่จะพอเพียงกัน เพราะพื้นที่ของพวกเขาของชอบอยู่ชายเนินริมมาบ¹⁴⁸ ซึ่งมีทุ่งนาเล็กน้อย พวกเขาเมื่อหมดเทศกาลทำนาแล้วชอบประพุดิเข้าป่าหาไม้หอม แลกระวานเปนพื้น คล้ายกับพวกเขมรปลายเขตอำเภอท่าหลวงซึ่งติดต่อกับบ่อโพลิน...¹⁴⁹

ชาวชองที่อาศัยอยู่ในเมืองตราดเหล่านี้มีการตั้งถิ่นฐานไม่เป็นหลักแหล่ง ของป่าที่หาขายนั้น ได้แก่ ไม้ก้นเถรา ไม้มะค่า ไม้ยาง ไม้แดง ไม้หอม เครื่องเทศ หวาย หนังสัตว์ เขาสัตว์

¹⁴⁵ หลวงสาครศยเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 269.

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

¹⁴⁷ สจข. ร.5 ม. 358 เรื่องเจ้าคุณเทศาตรวจการเมืองระยองแลเมืองตราด, ร.ศ. 128.

¹⁴⁸ มาบ คือพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีต้นไม้ขึ้นมากกว่าหญ้าและวัชพืชเตี้ย

¹⁴⁹ สจข. ร.5 ม. 358 เรื่องเจ้าคุณเทศาตรวจการเมืองระยองแลเมืองตราด, ร.ศ. 128.

หากเกิดโรคระบาดหรือแหล่งที่ทำกินขาดความอุดมสมบูรณ์ก็จะอพยพไปปลูกสร้างบ้านเรือนใหม่ ชาวของนั้นมีประเพณีในการถือผีอย่างเคร่งครัด เรียกว่า “ผีหิ้ง” และ “ผีโรง”¹⁵⁰

นอกจากนี้อาชีพที่สำคัญของชาวตราดอีกอาชีพหนึ่งนั่นคือการขุดพลอยเนื่องจากตราดมีแหล่งพลอยที่สำคัญอยู่หลายแห่ง ราษฎรที่ประกอบอาชีพขุดพลอยจะมีทั้งพม่า กูหล่า ตองสู และชาวเขมร รวมถึงชาวไทยด้วย เมื่อวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) พระยาพิพิธพิไสยสุนทรภการ ผู้ว่าราชการเมืองตราด ได้รับรายงานจากนายอำเภอศรีบัวทองว่าในหมู่บ้านทุเรียน บ้านคลองโสน บ้านวังอ้ายเผือก ชานทุ่งนางบิน ชานไร่ บ้านทุ่งนารอด ซึ่งเป็นท้องที่เกิดแร่พลอยในอำเภอศรีบัวทอง ได้มีคนลาว เขมร อพยพเข้ามาขุดพลอย 150 คน มีชาวพม่า ตองสู 100 คน และจำนวนคนลาว เขมร ที่มาขุดร่อนพลอยนี้ นายอำเภอได้สวนได้ความว่า เป็นผู้ที่มาจากบ่อไพลิน แขวงเมืองพระตะบอง เคยเสียส่วยที่บ่อไพลินแขวงเมืองพระตะบองแล้วแทบทุกคน โดยมีใบเสร็จเก็บเงินส่วยปีละ 4 บาท และมาหากินโดยไม่ได้ประพุดิเดือร่อน จึงมีคำสั่งให้กำนันผู้ใหญ่บ้านในตำบลนี้ดูแลจัดการต่อไป ต่อมาในวันที่ 30 ธันวาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) มีรายงานว่าแรงงานลาว พม่า ตองสู เขมร ที่อพยพเข้ามาขุดร่อนพลอยในตราดนั้นมีจำนวน คนเขมร ลาว ชาย 442 คน คนพม่า ตองสู มีไม่ต่ำกว่า 300 คน¹⁵¹

แหล่งพลอยในแขวงเมืองตราดนั้นพบในพื้นที่ตำบลหนองบอน ตำบลช้างทูน ตำบลบ่อพลอยในอำเภอบ่อไร่ และบ้านนาง ตำบลประณีตในอำเภอเขาสมิง แหล่งพลอยที่สำคัญในเมืองตราดได้แก่ บ่อนาง คลองดำ คลองยาว ตากแว้ง คลองขวาง คลองชะนากตำบลตากแว้ง เป็นพลอยทับทิมน้ำดีที่สุด ตำบลประณีตมีพลอยสีเขียวมรกต และสีทับทิมมีมากที่บ่อดินแดงและบ่ออีเรน ที่ด้านชุมพลมีพลอยสีทับทิมที่บ่อสือก บ่อไก่ บ่อคลองโสน ที่บ่อคลองขวางตำบลช้างทูน มีพลอยสีทับทิม มีนิลและบุศราคัมบ้างเล็กน้อย แร่ทองคำมีอยู่ที่บ้านวังตะเคียนทอง บ้านสะตอ

¹⁵⁰ ผีหิ้งเป็นประเพณีเช่นไหว้ผีบรรพบุรุษ จะทำในตอนกลางคืน ส่วนผีโรงเป็นการเช่นไหว้ผีบรรพบุรุษ แต่ทำในตอนกลางวัน สัมภาษณ์ นายชวน เอกนิกร (อายุ 68 ปี), บ้านเลขที่ 22 หมู่ 3 ตำบลด้านชุมพล อำเภอบ่อไร่ จังหวัดตราด, 20 พฤศจิกายน 2549.

¹⁵¹ สจ.ช. ร.5 ม.42.7 **มณฑลจันทบุรีเรื่อง ตองสู ลาว เขมร พม่า อพยพเข้ามาขุดพลอยในแขวงเมืองตราด**, 10 มกราคม - 30 ธันวาคม ร.ศ. 121.

บ้านแม่กึ่ง บ้านตาพลาย ในตำบลด่านชุมพล¹⁵² นอกจากนี้พระยาตรังคภูมาภิบาล ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลจันทบุรี ได้กล่าวถึงการขุดพลอยว่าปลายสันเขาบรรทัด หมู่บ้านบ่อยอ บ่อหนองโสน มีพวกกุหล่าตั้งทำพลอยอยู่¹⁵³ ใน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) มีการพบบ่อพลอยเพิ่มที่ตำบลคลองแ่่งนอก อำเภอศรีบัวทอง มีราษฎรทำการขุดร่อนหาพลอยอยู่ประมาณ 40-50 คน กรมราชโลหกิจซึ่งออกไปสำรวจบ่อพลอยดังกล่าวจึงได้ออกใบอนุญาตร่อนหาแร่และเก็บค่าธรรมเนียมฉบับละ 5 บาทแก่ราษฎรที่ขุดพลอยในตำบลนั้น

บ่อพลอยที่ดีที่สุดในเมืองตราดคือบ่อนาวัง บ่อคลองดำและคลองยาวบริษัทพลอยได้ว่าจ้างคนงานลาวเป็นแรงงานในการขุดพลอย ให้ค่าจ้างแรงงานชายปีละ 3 บาท หญิง 6 สลึง ในอดีตมีคนงานกว่า 1,000 คน แต่ในขณะนี้เหลือเพียง 600 คน โดยบริษัทที่ได้รับสัมปทานทำพลอยในตราดนั้นเดิมคือบริษัทคลาก (Messrs. Clark & Co.) ต่อมาในวันที่ 15 กันยายน ร.ศ. 124 จึงโอนสัมปทานบัตรบ่อพลอยเมืองจันทบุรีและเมืองตราดให้แก่บริษัทสยามซินดิเก้ต ลิมิเต้ด (The Siam Syndicate Ltd.) ซึ่งเป็นบริษัทในบังคับอังกฤษทำต่อไป¹⁵⁴

จากการที่มีแรงงานชาวเขมร ตองสู๋ พม่าและเขมรที่อพยพเข้ามาขุดพลอยนี้ ได้ทำให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายขึ้น จากรายงานของนายวาศ ปลัดอำเภอทุ่งใหญ่ วันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) แจ้งว่ามีพวกลาวประมาณ 10 คน ถืออาวุธครบมือ เที้ยวดักปล้น อยู่ตามป่าดงตำบลท่าโสม อำเภอทุ่งใหญ่ คนร้ายเหล่านี้ได้แย่งชิงทรัพย์พ่อค้าที่จะเดินทางไปยังบ่อโพลิน และคนเดินทางหลายราย และพวกลาวที่ดักปล้นทรัพย์นี้ได้อ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เมื่อทางการทราบเรื่องแล้วจึงจัดส่งพลตระเวน 12 นาย ออกไปจับกุม¹⁵⁵

¹⁵² สจข. ร.5 ก14/23 รายงานพระยาชลยุทธตรวจการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก, 29 กันยายน ร.ศ. 114.

¹⁵³ สจข. ร.5 ม. 358 เรื่องเจ้าคุณเทศาตรวจการเมืองระยองแลเมืองตราด, ร.ศ. 128.

¹⁵⁴ สจข. ร.5 กบ.6.7/4 ห้างคลากและบ่อโพลิน บ่อนาวัง บ่อทองกระบิล โอนให้บริษัทสยาม-ซินเซต, 11 มีนาคม ร.ศ. 121 - 2 มกราคม ร.ศ. 126.

¹⁵⁵ สจข. ร.5 ม.42 ที่ 411/1826 เรื่องผู้ร้ายปลายเขตแดนเมืองจันทบุรี

3.4.3 การจัดเก็บภาษีอากรในเมืองตราดสมัยที่ฝรั่งเศสยึดครอง

การจัดเก็บภาษีอากรในตราดช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองตราดนั้น สำหรับอากรค่านาสมพัสดุและรัฐูปการของคนไทย จะมีกำนันผู้ใหญ่บ้านของไทยซึ่งขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองเขมรทำหน้าที่เก็บภาษีจากราษฎรในตำบลของตน นำส่งให้เจ้าเมืองเขมรและเจ้าเมืองเขมรจะนำส่งเรลิดังสีกักชั้นหนึ่ง ซึ่งกำนันผู้ใหญ่บ้านที่ทำการเก็บภาษีจะได้รับผลประโยชน์เป็นส่วนลดตามอัตราอย่างของไทย

การเรียกเก็บภาษีอากรนั้นบางอย่างเก็บตามอัตราเดิมของไทย เช่น อากรค่านาและสมพัสดุ ส่วนค่ารัฐูปการสำหรับคนไทย เขมรและญวนจัดอัตราเก็บขึ้นใหม่ การเก็บค่ารัฐูปการสำหรับคนจีนนั้นจะตั้งคนจีนทำหน้าที่เป็นหัวหน้าปกครองดูแลกันเอง มีแต่จิวคนหนึ่งและฮกเกี้ยนคนหนึ่ง หัวหน้าคนจีนนี้มีชื่อเรียกว่า “องบั้ง” ทำหน้าที่เก็บค่ารัฐูปการ (ค่าก้าต) หรือเงินค่าภาษีโรงเรือนที่เป็นของพวกจีนส่งให้เรลิดังส และได้รับผลประโยชน์เป็นเงินปันผล ส่วนเงินอากรค่านานั้นให้พวกจีนรับผูกขาดไป เมื่อผู้ใดต้องการจะจับสัตว์น้ำด้วยเครื่องมือชนิดใด ก็ต้องไปขออนุญาตโดยเสียค่าอากรให้แก่ผู้ผูกขาด ถ้าผู้ใดลักลอบจับสัตว์น้ำโดยไม่ได้รับอนุญาต ผู้ผูกขาดมีสิทธิ์จับกุม ปรับสินไหม หรือนำตัวผู้กระทำความผิดส่งเรลิดังสก็ได้ สำหรับภาษีสุรา ยาฝิ่นนั้น ต้องเสียค่าอนุญาตจากนายด่านภาษีตามอัตราเสียก่อน ส่วนยาฝิ่นก็ซื้อไปจากนายด่านภาษี¹⁵⁶

สินค้าขาออกที่สำคัญของเมืองตราดนั้นมีพริกไทย ข้าว แดงโม ปลาเค็มแห้ง และของป่า เช่น รง เร่ว กระวาน ไม้หอม ไม้ยาง สินค้าที่จะนำออกจากเขตเมืองต้องได้รับอนุญาตโดยเสียภาษีให้พนักงานด่านภาษีเสียก่อน ส่วนสินค้าขาเข้าได้แก่ เสื้อผ้า ยาสูบ น้ำอ้อย เกลือ ผู้ที่นำสินค้าเข้ามาในเขตเมือง ต้องบอกจำนวนและเสียภาษีต่อเจ้าพนักงานเช่นเดียวกัน¹⁵⁷

สถิติการภาษีอากรที่ฝ่ายฝรั่งเศสเก็บในขณะที่ยึดครองตราดแยกประเภทและจำนวนเงินที่เก็บได้ดังนี้

1. ค่ารัฐูปการ (ค่าก้าต) ไทย เขมร อายุตั้งแต่ 21 ปี ถึง 51 ปี เก็บคนละ 2 เหรียญ 50 เซนต์ ตั้งแต่อายุ 51 ถึง 60 ปี เก็บคนละ 80 เซนต์ เก็บได้ปีหนึ่งเป็นเงินประมาณ 4,486 เหรียญ

¹⁵⁶ หลวงสาครคชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 239-240.

¹⁵⁷ สจจ. (จันทบุรี), (เอกสารยังไม่มีเลขหมู่) ใบบอกภาษีอากรแขวงเมืองตราด, ร.ศ. 2447-2451.

2. ค่ารัฐชูปการจีน ตั้งแต่อายุ 15 ปีขึ้นไป เก็บคนละ 4 เหรียญ 50 เซ็นต์ ได้เงินปี ละ 2,188 เหรียญ
3. ค่ารัฐชูปการญวนตั้งแต่อายุ 18 ปี ถึง 50 ปี เก็บคนละ 3 เหรียญ 10 เซ็นต์ ได้เงินปีละ 84 เหรียญ
4. เงินค่าภาษีโรงเรือน เก็บรายหนึ่งตั้งแต่ 2 เหรียญ 50 เซ็นต์ ขึ้นไป ถึง 9 เหรียญ 50 เซ็นต์ เก็บได้เงิน 260 เหรียญ
5. ค่านา เก็บตามอัตราอย่างไทย(ไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง) ได้เงิน 3,838 เหรียญ
6. ค่าสมพัตสร เก็บตามอย่างไทย ได้เงิน 245 เหรียญ
7. ค่าอนุญาตโรงฆ่าสุกร ได้เงิน 16,200 เหรียญ
8. ค่าน้ำได้เงิน 1,290 เหรียญ
9. ค่ากำไรขายฝิ่นแลค่าภาษีอากรสุรา ได้เงิน 16,200 เหรียญ

ในสมัยที่ฝรั่งเศสปกครองเมืองตราดนี้ ฝรั่งเศสมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรตาม บัญชีที่ผู้แทนเรลิดังส์ทำบัญชีมาขึ้น ปีหนึ่งเก็บได้ประมาณ 26,671 เหรียญ หรือ 30,000 เหรียญ เป็นเงินไทยเท่ากับประมาณ 50,000 บาท (1 เหรียญ เท่ากับ 1.66 บาท)

ส่วนรายจ่ายนั้นไม่ปรากฏแน่นอน แต่ประมาณการว่ามีเจ้าพนักงานฝรั่งเศสมา ประจำอยู่ 10 คน คิดเงินเดือนถ้วนเฉลี่ยคนละ 300 เหรียญ เดือนหนึ่งรวม 3,000 เหรียญ ปีหนึ่งเป็น เงินประมาณ 36,000 เหรียญ คิดเป็นเงินไทยประมาณ 60,000 บาท¹⁵⁸

¹⁵⁸ หลวงสาครเวชเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี.

ตารางที่ 3.7

สรุปรายได้จากการเก็บค่ารัฐูปการในแขวงเมืองตราดของฝรั่งเศส พ.ศ. 2450

ชนิดภาษี	จำนวนเงิน/ปี (บาท)	ค่าเฉลี่ย/ เดือน (บาท)	จำนวนคน	หมายเหตุ
ค่ารัฐูปการ ไทย เขมร	7,747	621	226	1 เหรียญ เท่ากับ1.66 บาท
ค่ารัฐูปการจีน	3,632	302	40	
ค่ารัฐูปการ ญวน	140	12	3	
รวม	11,519	935	269	

ที่มา : สรุปจากผลประโยชน์รายได้ค่าภาษีอากรของฝรั่งเศสที่เก็บในเมืองตราด
อ้างใน หลวงสาครศุขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัด
จันทบุรี (กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ แกรมมี่, 2539), หน้า 241.

เปรียบเทียบรายได้การจัดเก็บภาษีอากรของไทยก่อนที่ฝรั่งเศสจะยึดครองตราด
จาก รายงานพระยาชลยุทธโยธินทร์ ตรวจการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก เมื่อปี ร.ศ. 114
(2438)¹⁵⁹ กล่าวถึงรายได้จากภาษีอากรในเมืองตราดปี ร.ศ. 114 ดังนี้

ภาษีฝิ่น	2,600	ด่ำลิ่ง	เก็บภาษีได้	10,400	บาท
บ่อนเบี้ย	77	ซั้ง	เก็บภาษีได้	2,900	บาท
สุรา	79	ซั้ง	เก็บภาษีได้	6,320	บาท

¹⁵⁹ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ., ก14/23 รายงานพระยาชลยุทธตรวจการหัวเมืองชายทะเล
ตะวันออก, 29 กันยายน ร.ศ.114.

สุกร	44	ซึ้ง	เก็บภาษีได้	2,700	บาท
ปลาแลสมพัตสร	18	ซึ้ง	เก็บภาษีได้	1,440	บาท
ค่านาประมาณ	100	ซึ้ง	เก็บภาษีได้	18,000	บาท
ภาษีแลเหล็ก	10	ซึ้ง	เก็บภาษีได้	1,800	บาท
พริกไทยทั้งสิ้น	100	ซึ้ง	เก็บภาษีได้	18,000	บาท

จากสถิติภาษีอากรที่ฝรั่งเศสเก็บได้ในเมืองตราดช่วงระยะเวลาที่ทำการยึดครองสรุปว่าเก็บรายได้ได้ประมาณปีละ 50,000 บาท แต่มีรายจ่ายประมาณปีละ 60,000 บาท ตามข้อมูลที่ได้เสนอไปข้างต้น เมื่อนำข้อมูลดังกล่าวมาวิเคราะห์และเปรียบเทียบการรายได้จากเก็บภาษีของไทยในสมัยก่อนที่ฝรั่งเศสจะทำการยึดครอง (ดูรายงานเรื่องการเก็บภาษี พ.ศ. 2438 ของพระยาชลยุทธโยธินทร์) จะเห็นว่ารายได้ที่ฝรั่งเศสแจ้งในรายงานนั้นน่าจะน้อยกว่าความเป็นจริงเห็นได้จากเงินค่ารัชชูปการซึ่งเก็บได้เพียงปีละ 11,519 บาท เมื่อคำนวณออกมาแล้วแสดงว่าเก็บได้จากราษฎรเพียง 269 คนต่อเดือนเท่านั้น ซึ่งแม้หลวงสาครคชเขตต์จะวิเคราะห์เรื่องรายได้การเก็บภาษีอากรของฝรั่งเศสในสมัยยึดครองตราดว่าน่าจะเก็บได้น้อยเพราะชาวตราดมีจำนวนน้อย แต่รายได้ที่ปรากฏออกมามีจำนวนน้อยจนผิดปกติ ซึ่งหากเก็บได้ในจำนวนนี้จริงแสดงว่ามีการรั่วไหลของเงินภาษีอากรมาก หรือเจ้าพนักงานฝรั่งเศสอาจจะแจ้งบัญชีไม่ครบ ส่วนของอากรอื่นๆ ก็เช่นกัน คือค่านาเก็บได้ปีละประมาณ 6,371 บาท ทั้งที่ใน พ.ศ. 2438 ไทยเก็บได้ปีละ 18,000 บาท ค่าสมพัตสรเก็บได้เพียงปีละ 406 บาท ขณะที่ไทยเก็บได้ 1,440 บาท แต่ในเรื่องอากรค่านาและค่าสมพัตสรนั้นอาจเป็นไปได้ว่าจัดเก็บได้ลดลงเนื่องจากมีราษฎรอพยพออกไปจากตราดและทิ้งเรือกลสวนไร่นาเป็นจำนวนมาก ภาษีสุกรเก็บได้ 1,792 บาท น้อยกว่าใน พ.ศ. 2438 ที่ไทยเก็บได้ 2,700 บาท แต่ที่น่าสนใจที่สุดคืออากรสุราและฝิ่นซึ่งเก็บได้ถึง 26,892 บาท เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2438 ที่เก็บได้ 16,720 บาท ถึง 10,172 บาท แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสินค้าสองประเภทนี้ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่นำเข้าจากไซ่ง่อนโดยเรือกลไฟของฝรั่งเศส ความสำคัญของการค้าสุราและฝิ่นที่เกิดขึ้นมีลักษณะเหมือนเมื่อครั้งที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีที่การค้าสุราและฝิ่นมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในตลาดการค้า

การค้าสุราและฝิ่นเป็นสินค้าที่ต้องการในตลาดการค้าของเมืองตราดทำให้มีการลักลอบทำสุราเถื่อนของราษฎรพื้นเมือง ซึ่งโดยมากจะไม่ค่อยถูกตรวจจับ นอกจากนี้การรั่วไหลของเงินรายได้ภาษีอากรที่ฝรั่งเศสจัดเก็บเกิดจากความ "หย่อนยาน" ของเจ้าพนักงานภาษีของ

ฝรั่งเศส คือหากพ่อค้าคนใดมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับเจ้าพนักงานหรือมีของไปกำนัลให้ เจ้าพนักงานก็จะไม่เข้มงวดในการเก็บภาษีนัก เพียงพ่อค้าแจ้งให้ทราบว่าสินค้ามีสิ่งใดเป็นจำนวนเท่าไร พนักงานก็จะเก็บภาษีตามที่แจ้งนั้น ทำให้มีพ่อค้าพากันปิดบังภาษีหรือยกยอกสินค้าที่ต้องเสียภาษีไว้ได้เป็นอันมาก¹⁶⁰ หรือบางครั้งเจ้าพนักงานเองก็ทำการทุจริตเอาสินค้าหนีภาษีมาขายต่อ ดังกรณีของพ่อค้าสมุทรปราการที่นายเส็งได้บรรทุกสินค้าจากกรุงเทพฯ มาขายที่ตลาดเสมอ และมีความคุ้นเคยกับเจ้าพนักงานเขมรดี ต่อมาเมื่อพ่อค้าจีนคนหนึ่งลักลอบนำน้ำตาลอ้อยขึ้นไปไว้บ้านของตนจำนวน 5 กระสอบด้วยกัน เพื่อจะหลีกเลี่ยงภาษี ขณะที่กำลังขนสินค้าอยู่นั้นเจอกับเจ้าพนักงานเขมรที่กำลังตรวจการจึงทิ้งน้ำตาลแล้ววิ่งหนี เมื่อเรื่องเป็นดังนี้เจ้าพนักงานเขมรจะต้องทำการยึดสินค้าและไปแจ้งเหตุแก่เจ้าเมืองหรือเรลิดังส์ทราบ แต่เจ้าพนักงานเขมรกลับนำน้ำตาลของกลางทั้ง 5 กระสอบนั้น มาที่เรือสินค้าของนายเส็ง และมอบให้นายเส็ง 1 กระสอบ ส่วนที่เหลือขอให้นายเส็งรับซื้อไว้ในราคากระสอบละ 25 บาท รวม 4 กระสอบเป็นเงิน 100 บาท ราคาน้ำตาลอ้อยในขณะนั้นหาบหนึ่งราคา 40 บาท กระสอบหนึ่งมี 1 หาบ นายเส็งจึงนำไปขายได้กำไรรวม 100 บาท¹⁶¹ จากกรณิดังกล่าวจะเห็นว่ากรณีที่ฝรั่งเศสจัดเก็บรายได้ที่เมืองตราดได้น้อย นั้นมีเหตุผลหลายประการทั้งจากการที่ราษฎรอพยพออกไปจำนวนมาก การลักลอบค้าของเถื่อน และความหย่อนประสิทธิภาพของเจ้าพนักงานที่ฝรั่งเศสส่งมาประจำการ แต่อย่างไรก็ดีฝรั่งเศสสามารถจัดเก็บภาษีสุรายาฝิ่นได้เป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงสภาพสังคมในขณะนั้นที่นิยมบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยและแสดงให้เห็นความเฟื่องฟูระหว่างเมืองท่าชายฝั่งทะเลของไทยกับไซ่ง่อนที่ยังไม่หมดไป

3.4.5 การชำระคดีความในเมืองตราด

ช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสทำการยึดครองตราด(พ.ศ. 2447-2449) ฝรั่งเศสมอบหมายให้เขมรเป็นผู้ดูแลตราด ดังนั้นเมื่อเกิดคดีความขึ้นระหว่างราษฎรด้วยกัน ไม่ว่าจะคนไทยหรือชาวเขมร จะให้ปลัดเมืองซึ่งเป็นชาวเขมรเป็นผู้พิจารณา ถ้าหากคดีใดที่ปลัดเมืองตัดสินไม่ได้จึงจะตั้งศาลผสมขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้พิจารณาพิพากษาคดีผสมนั้น มีเลขานุการฝ่ายฝรั่งเศส 1 คน กับปลัด 1 คน ร่วมกันพิจารณาคดี ถ้าคู่กรณีฝ่ายใดจะอุทธรณ์ต้องอุทธรณ์ต่อศาลผสมชั้นสูง ศาลผสมชั้นสูงนี้จะมีเรลิดังส์กับเจ้าเมืองเขมรร่วมกันพิจารณา ถ้ายังตกลงกันไม่ได้

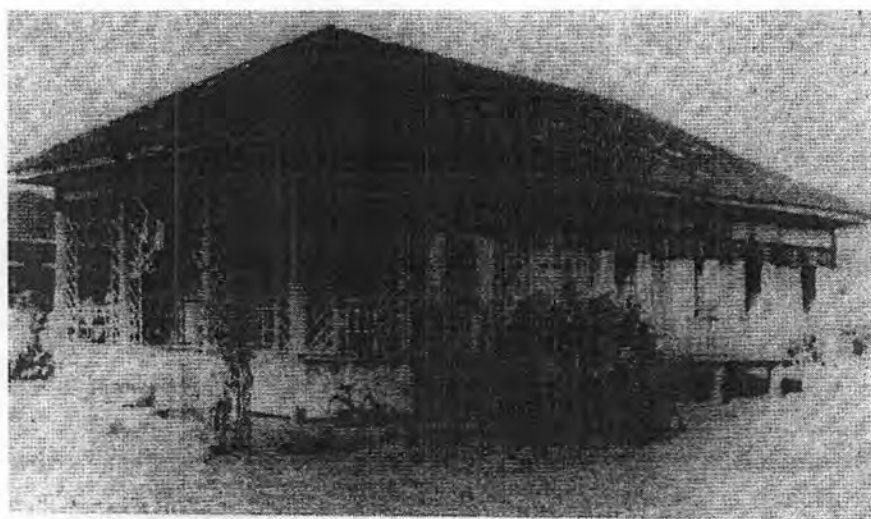
¹⁶⁰ หลวงสาครศุขเขตต์, จดหมายเหตุความทรงจำสมัยที่ฝรั่งเศสยึดจังหวัดจันทบุรี, หน้า 239.

¹⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 246.

คู่ความฎีกาไปยังศาลฎีกาที่เมืองพนมเปญ ซึ่งมีเรลิดังส์สุเบริเอกับเสนาบดีฝ่ายเขมร เป็นกรรมการศาลฎีกา เป็นผู้ชี้ขาดมาอีกครั้งหนึ่ง

แต่ถ้าเป็นคดีที่ไม่เกี่ยวกับคนพื้นเมือง ไม่ว่าจะเป็คดีแพ่งหรือคดีอาญาก็ตาม ชาวต่างชาติไม่ว่าจะเป็นชาวยุโรป พม่า มอญ ตองสู จี๊น ไม่ว่าจะเป็ฝ่ายโจทก์หรือจำเลย ก็จะไม่ฟ้องกันยังศาลฝ่ายฝรั่งเศส หรือศาลคดีต่างประเทศโดยตรง ไม่เกี่ยวกับศาลเขมร เนื่องจากบุคคลเหล่านี้เป็นบุคคลต่างประเทศ ผู้พิจารณาพิพากษาคดีฝรั่งเศสคือ เรลิดังส์กับผู้ช่วยของเรลิดังส์นั้น การใช้กฎหมายแยกเป็นสองอย่างคือในศาลเขมรใช้กฎหมายไทย ส่วนในศาลคดีต่างประเทศใช้กฎหมายฝรั่งเศส

นอกจากการพิจารณาคดีแพ่งและคดีอาญาแล้ว หากมีราษฎรเป็นความกันเล็กน้อย เจ้าเมืองเขมรมอบอำนาจให้กำนัน นายตำบลจัดการชำระเปรียบเทียบได้ กำนันหรือนายตำบลเรียกเอาค่าธรรมเนียมจากคู่ความคราวหนึ่งตั้งแต่ 2 บาท ขึ้นไปถึง 8 บาท ทำให้กำนันมีรายได้เพิ่มเติม และบางครั้งก็ใช้อำนาจในการริดไถเงินจากราษฎรที่เป็นความด้วย¹⁶²

ภาพที่ 3.6 ภาพศาลเมืองตราด ร.ศ. 120

ที่มา : ภาพจากแฟ้มมณฑลจันทบุรี สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี

¹⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 226.

การติดต่อสื่อสารจากเมืองตราดนั้น เดิมจะส่งข่าวผ่านไปทางเรือกลไฟที่แวะเข้ามาจอดทำให้บางครั้งการส่งข่าวถึงศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ เป็นไปอย่างล่าช้าเนื่องจากไม่สามารถทราบล่วงหน้าถึงเรื่องที่จะต้องแจ้ง บางครั้งมีเรื่องด่วนแต่เลยเวลาที่จะมีเรือเข้ามาก็ต้องรอออกไปอีก ต่อมาในสมัยที่ฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองตราดแล้วจึงมีการตั้งที่ทำการไปรษณีย์ของเมืองตราดขึ้นเป็นครั้งแรก ณ ที่ทำการบ้านภูดาตใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ต่อมา พระยาพิพิธพิไลสุนทรการ (สุข) (พ.ศ. 2442-2447) ได้ย้ายที่ทำการไปรษณีย์จากบ้านภูดาตช่วง มาเช่าบ้านแม่เภา ที่สวหลวงจำเริญ เป็นที่ทำการไปรษณีย์ และตั้งนายเสี่ย เป็นพนักงานไปรษณีย์ ครั้นเมื่อฝรั่งเศสเข้าปกครองเมืองตราด ได้ตั้งที่ทำการไปรษณีย์อยู่ที่บริเวณศาลากลางหลังแรก มีพนักงานเป็นชาติฝรั่งเศส ชื่อ แบนนัว ทำหน้าที่รับส่งหนังสือราชการ ระหว่างจังหวัดตราดกับหัวเมืองติดต่อกันทั่วไป และเรลดีดงส์เปเซีย ได้ขออนุญาตจ่ายเงินหลวง สร้างเสาและสายโทรเลขระหว่างตราดกับเกาะกง ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสออกจากเมืองตราดแล้วจึงให้นายเชียร มาเป็นพนักงานไปรษณีย์¹⁶³

สำหรับจุดหมายของฝรั่งเศสที่ส่งออกไปโดยผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสในช่วงที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรีและตราดนั้น จะไม่มีการติดต่อแต่มีการประทับตราแสดงการยึดครอง หากเป็นจุดหมายที่ปลายทางไปยังไซ่ง่อนจะประทับตราเล็ก และหากปลายทางไปยังปารีสจะประทับตราใหญ่¹⁶⁴

¹⁶³ บริหารเทพธานี, เรื่องเดิม, หน้า 46-83.

¹⁶⁴ อาณัติรัฐชัย รัตตกุล, ตำนานไปรษณีย์ไทย พ.ศ. 2231 - ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2532), หน้า 107-108.

ภาพที่ 3.7 ของจดหมายจากจันทบุรี ส่งไปยังฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2437 จะมีตราประทับสมอเรือบนซอง (ด้านบนซ้ายมือที่ครีซี) หรือบางฉบับจะประทับลายเซ็นของผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสในขณะนั้น

ที่มา : อาณัติรัฐชัย รัตตกุล, ตำนานไปรษณีย์ไทย พ.ศ. 2231 - ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2532), หน้า 107.

ภาพที่ 3.8 ของจดหมายที่ส่งจากจันทบุรี ไปยังปลายทางที่ประเทศฝรั่งเศส โดยมีการประทับตราการยึดครอง (ตราใหญ่ด้านล่าง ซึ่งมีข้อความว่า Detachment d'Occupation de Chantaboon Siam) และด้านบนเป็นตราเล็กรับรองที่เมืองไซ่งอน ในวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 ก่อนที่จะส่งไปที่ฝรั่งเศส

ที่มา : อาณัฐชัย รัตตกุล, *ตำนานไปรษณีย์ไทย พ.ศ. 2231 - ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2532), หน้า 108.

จากภาพของจดหมายทั้งสองของข้างต้นจะเห็นว่าช่วงแรกของการยึดครองฝรั่งเศส ยังไม่ได้ใช้คำว่า Occupation de Chantaboon ซึ่งหมายถึงเขตที่อยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส แต่ต่อมาเมื่อทำการยึดครองจันทบุรียาวนานถึง 11 ปี ฝรั่งเศสเริ่มแสดงที่ให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงการเป็นผู้ยึดครองอย่างถูกต้อง ซึ่งช่วงสมัยที่ฝรั่งเศสยึดครองตราดก็ยังคงใช้ตรานี้อยู่เช่นกัน

หลังจากที่ฝรั่งเศสทำการยึดครองตราดมาเป็นเวลา 3 ปี เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 ได้มีการตกลงทำหนังสือสัญญาขึ้นฉบับอีกหนึ่ง โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะคงจังหวัดตราดไว้ในพระราชอาณาจักรตามเดิม หนังสือสัญญาระหว่างสมเด็จเจ้าพระยาแห่งสยามกับเปเรลเดนต์แห่งรีพับลิคฝรั่งเศส" ลงนามกันที่กรุงเทพมหานคร ในสัญญาระบุว่าฝรั่งเศสยอมคืนเมืองตราดให้แก่ไทยแต่ฝ่ายไทยต้องยินยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง

เสียมราฐและศรีโสภณ เป็นเงื่อนไขแลกเปลี่ยน เมืองทั้งสามนี้มีพื้นที่รวมกันประมาณ 50,000 ตารางกิโลเมตร แลกกับเมืองตราดซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 2,819 ตารางกิโลเมตร¹⁶⁵ ในหนังสือสัญญา มีข้อความตอนหนึ่งว่า

รัฐบาลรีพับลิคฝรั่งเศสยอมยกดินแดนแถบเมืองด่านซ้าย เมืองตราดกับทั้งเกาะทั้งหลาย ตั้งแต่เกาะกูดขึ้นมาจนถึงแหลมลิงให้กับกรุงสยาม กำหนดเขตแดนเมืองตราดต่อกับอินโดจีนของฝรั่งเศสตั้งแต่ชายฝั่งทะเลที่ตรงข้ามกับยอดเขาสูงที่สุดของเกาะกูดต่อไปทางตะวันออกเฉียงเหนือถึงสันเขาพนมกระวาน ตามสันเขาพนมกระวานต่อไปทางทิศเหนือจนถึงสันเขาพนมทง ข้างฝ่ายรัฐบาลสยามยอมยกดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐและเมืองศรีโสภณ ให้แก่รีพับลิคฝรั่งเศสมีกำหนดเขตแดนต่อท้ายสัญญาเป็นหลักฐาน¹⁶⁶

นอกจากนี้ข้อความเกี่ยวกับคนในบังคับว่าบรรดาคนเอเชีย เช่น

ชาวจีน แขก เขมร ลาว ญวน ซึ่งอยู่ในบังคับหรือในป้องกันของรีพับลิค จะต้องอยู่ในพระราชกำหนดกฎหมายและจะต้องเสียภาษีอากรและส่วย หรือการเกณฑ์ราชการในบ้านเมือง แต่ฝ่ายกรุงสยามยอมให้คนเอเชียซึ่งอยู่ในบังคับและในป้องกันของฝรั่งเศสมีกรรมสิทธิ์ในการถือที่ดิน หรือการจะอยู่จะเที่ยวไปในพระราชอาณาจักรใดใดทำได้เหมือนคนในบังคับไทย¹⁶⁷

การลงนามในสนธิสัญญาฉบับวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) เป็นสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสฉบับสุดท้ายก่อนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ไทยยอมยกพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับการคืนเมืองตราดและเกาะทั้งหลายที่ฝรั่งเศสยึดจากไทยกลับมานั้น หากพิจารณาในเรื่องของพื้นที่แล้ว

¹⁶⁵ สจข. ร.5 ฝ. 21 รายงานพระยาศรีสหเทพไปรับมอบเมืองตราดจากฝรั่งเศสและคิดเรื่องการจัดการเมืองตราด, กรกฎาคม - กันยายน ร.ศ. 126.

¹⁶⁶ สจข. ร.5 ต. 6/12 สนธิสัญญาระหว่างประเทศ (สัญญานานาประเทศที่เกี่ยวข้องมาถึงไทย), หน้า 126.

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 126.

ถือว่าเป็นการแลกเปลี่ยนที่ไทยเสียเปรียบอย่างที่สุดดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เมืองทั้งสามนี้มีพื้นที่ประมาณ 50,000 ตารางกิโลเมตร แลกกับเมืองตราดที่มีพื้นที่เพียง 2,819 ตารางกิโลเมตร แต่หากจะพิจารณาในเชิงยุทธศาสตร์แล้ว ดินแดนที่ไทยได้มานั้นสำคัญยิ่งเนื่องจากตราดเป็นเมืองท่าที่สำคัญระหว่างอ่าวไทยกับทะเลจีนใต้ และเป็นเมืองที่จะเป็นปราการสำคัญในการรักษาน่านน้ำไทยทางตะวันออก ซึ่งหากปล่อยให้ตกเป็นของฝรั่งเศสจะทำให้มีเขตแดนประชิดกับไทยโดยไม่มีพรมแดนทางธรรมชาติมาคั่น ซึ่งยิ่งจะทำให้ฝรั่งเศสรุกล้ำเข้ามาในดินแดนส่วนอื่นของไทยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด อีกทั้งราษฎรส่วนใหญ่ของเมืองตราดนั้นเป็นราษฎรไทยซึ่งรัฐบาลสยามจะละทิ้งไม่ได้

เกี่ยวกับมณฑลเขมรนั้น ไทยกับฝรั่งเศสได้เถียงกันเพื่อแย่งสิทธิในป่าไม้บนฝั่งขวาของแม่น้ำตึง รัสซี (Stung Russey) เพื่อตัดปัญหารัฐบาลไทยจึงยกดินแดนทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำนี้ให้แก่ฝรั่งเศส นอกจากนี้ ปัญหาการปกครองคนในบังคับฝรั่งเศสในพระตะบองได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้น ทำให้การปกครองของไทยต้องประสบปัญหา¹⁶⁸ หนึ่ง ฝรั่งเศสต้องการจะได้ครอบครองพระตะบองด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ ขณะนั้น ฝรั่งเศสกำลังวางโครงการสร้างทางรถไฟสายไซ่ง่อน-ฮานอย วิธีลดค่าใช้จ่ายที่ดีที่สุดคือสร้างผ่านพระตะบองและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง แต่ฝรั่งเศสไม่แน่ใจว่าไทยจะยินยอม¹⁶⁹ ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ฝรั่งเศสถือว่าเขมรมีความสำคัญต่อความมั่นคงปลอดภัยของอินโดจีนและเชื่อว่าสันติภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจะไม่อาจดำรงอยู่ได้หากปัญหา มณฑลเขมรยังไม่ยุติ หนึ่ง ฝรั่งเศสประสงค์ที่จะได้พระตะบองและเสียมราชูมากกว่าเมืองตราดโดยให้เหตุผลว่าทั้ง 2 เมืองนี้มีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะที่จะอยู่กับฝรั่งเศส

จะเห็นว่าสภาพสังคมของเมืองตราดก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามายึดครองนั้นเป็นสังคมที่ราษฎรมีการประกอบอาชีพหลากหลาย ราษฎรส่วนใหญ่เป็นชาวไทย มีชาวจีน (ไหหลำ) ชาวกูยวน

¹⁶⁸ กงกุลฝรั่งเศสประจำพระตะบองลงทะเบียนชาวเขมรเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสที่มณฑลเขมรมากขึ้นทุกทีใน พ.ศ. 2450 (ค.ศ. 1907) คนในบังคับฝรั่งเศสในมณฑลเขมรเพิ่มเป็น 4,500 คน ในขณะที่มีคนไทยแท้ๆ เพียง 2,000 คนเท่านั้น. โปรดดู L.P. Briggs, and Lawrence Palmer, "The Treaty of March 23, 1907 between France and Siam and the return of Battambang and Angkor to Cambodia," *The Far Eastern Quarterly Review* Vol. 5 (1945-46): 439-453.

¹⁶⁹ สจข. ร.5 ฝ.20/32 บันทึกการเจรจาระหว่างนายเวสเดนการ์ดกับนายโบ ผู้ว่าราชการทั่วไปแห่งอินโดจีน, 28 กันยายน พ.ศ. 2447 (ค.ศ. 1904) ณ กรุงไซ่ง่อน.

ชาวเขมร พม่า ตองสู ลาว อยู่บ้างในบางพื้นที่ ราษฎรชาวตราดมีทั้งที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม เช่น ทำไร่พริกไทย สวนผลไม้ สวนมะพร้าว ทำประมง หาของป่า ล่าสัตว์ ขุดพลอย มีการค้าทั้งทางบกและทางทะเลกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลอื่นๆ และพื้นที่ตอนในของเขมรตามด่านชายแดนต่างๆ โดยมีแม่น้ำตราดเป็นแม่น้ำสายสำคัญในการลำเลียงสินค้า เมื่อฝรั่งเศสได้ถอนทหารออกจากจันทบุรี และเข้ามายึดครองตราดนั้นได้สร้างความระส่ำระสายและความหวาดกลัวแก่ราษฎรเป็นอันมาก เนื่องจากฝรั่งเศสมีอำนาจในการปกครองตราดโดยแต่งตั้งเจ้าเมืองเขมร และมีเจ้าพนักงานฝรั่งเศสทำหน้าที่เก็บภาษี อีกทั้งทหารของฝรั่งเศสที่มาประจำการที่ตราดซึ่งส่วนใหญ่เป็นทหารญวนและเขมรได้ทำการกดขี่ข่มเหงราษฎรหลายกรณี จึงเกิดปรากฏการณ์การอพยพของราษฎรชาวตราดเข้ามายังจันทบุรีและกรุงเทพมหานครจำนวนมาก กลายเป็นปัญหาแก่รัฐบาลไทยที่ต้องหามาตรการในการช่วยเหลือดูแลขณะเดียวกันก็ต้อง ระมัดระวังที่จะไม่กระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสเรื่องราษฎรอพยพข้ามเขตแดน ช่วงที่ฝรั่งเศสเข้ามายึดครองนั้น สภาพสังคมเมืองตราดมีความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดคือเรื่องการค้าเคลื่อนย้ายของกลุ่มคน ซึ่งคนเหล่านี้ถือเป็น “คนในบังคับของไทย” กล่าวคือเป็นชาวไทยแท้ ทำให้รัฐมีความพยายามที่จะช่วยเหลือและอพยพราษฎรเหล่านี้เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต ซึ่งในหลักฐานการอพยพนั้นแม้จะไม่มีระบุถึงจุดประสงค์ในการอพยพของรัฐไทย แต่การสังเกตจากรายงานของผู้ตรวจราชการ นายอำเภอ ที่เขียนรายงานเรื่องจำนวนและสถานที่ของการอพยพ รวมถึงจำนวนราษฎรที่ยังคงเหลืออยู่ในพื้นที่อย่างละเอียด จะเห็นว่ารัฐไทยได้มีความพยายามที่จะทำการอพยพราษฎรกลุ่มนี้ แต่ไม่สามารถกระทำได้โดยเปิดเผย เนื่องจากอาจเกิดปัญหาความขัดแย้งกับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้น ระยะเวลาของการย้ายราษฎรออกจากตราดไปอยู่ที่จันทบุรี รัฐต้องเข้าไปจัดการดูแลทั้งเรื่องที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน ต่อมาภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองตราดมีการอพยพเข้ามาของชาวพม่า ตองสู เขมร และลาว ที่หนีการปกครองของฝรั่งเศสมาจากมณฑลบูรพาเดิมเข้ามาในไทย การอพยพเข้าออกของกลุ่มคนมีส่วนทำให้การตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งการมีราษฎรอพยพออกจากพื้นที่จำนวนมากทำให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจบางอย่างหยุดชะงักลงได้ เช่น ชาวไร่พริกไทย อพยพเรือกวานไรรู้ไปอยู่ที่จันทบุรี หรือการขุดบ่อพลอยที่ค่อยๆ สูญหายไปที่สุดในที่สุด